



İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ
The Journal of Iranian Studies

Cilt: 2, Sayı: 2, 2018
Vol: 2, No: 2, 2018

ISSN: 2536-5029
E-ISSN: 2651-4370

SAKARYA



ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه



İnan Çalışmaları Dergisi
The Journal of Iranian Studies

ISSN: 2536-5029

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce- Farsça

İnan Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazılan (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İnan Çalışmaları Dergisi

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953604 **Faks:** (+90) (264) 2953676

Erişim: irandergi@sakarya.edu.tr

Dergide yayınlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

Baskı: Eflal Matbacılık

Zübeyde Hanım Mah. Kazım Karabekir Cad. No: 95-1A Altındağ - Ankara

Tel: 0312 341 47 48



The Journal of Iranian Studies
İran Çalışmaları Dergisi

ISSN: 2536-5029

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English- Persian

The Journal of Iranian Studies is a peer-reviewed journal, which is published twice a year. The papers sent to the journal are reviewed by at least two referees (if necessary a third referee will also review the articles) and after their approval, they will be sent to the editorial board before being published. The editorial board has right to accept or reject submissions that are papers of symposium, congress, news or book introductions etc. without the evaluation of an expert of the board.

The Journal of Iranian Studies

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953604 **Faks:** (+90) (264) 2953676

E-mail: irandergi@sakarya.edu.tr

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

Printing: Eflal Matbacılık

Zübeyde Hanım Mah. Kazım Karabekir Cad. No: 95-1A Altındağ - Ankara

Phone: 0312 341 47 48

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü adına Ahmet Yeşil,
Owner of the Journal Ahmet Yeşil on behalf of Middle East Institute of Sakarya University

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Ahmet Yeşil

Editörler / Editors

Ahmet Yeşil, Mustafa Şeyhmus Küpeli

Yardımcı Editörler / Assistant Editors

Müberra Dinler, Zana Baykal, İsmail Akdoğan

Kitap Tanıtım Editörü / Book Review Editor

Ayşe Sosar

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi), Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün (Maltepe Üniversitesi), Prof. Dr. Derya Örs (T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı), Prof. Dr. Hacı Mehmet Günay (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet Uysal (İstanbul Üniversitesi), Doç. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Tuncay Kardeş (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım Turan (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Sedat Baran (Batman Üniversitesi).

İran Çalışmaları Dergisi Google Scholar, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), OpenAIRE, Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), CrossRef, WorldCat, International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax ve ISAM tarafından taranmaktadır.

Journal of Iranian Studies indexed by Google Scholar, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), OpenAIRE, Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), CrossRef, WorldCat, International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax and ISAM

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

İran Çalışmaları Dergisi *The Journal of Iranian Studies*

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet Uysal (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Hacı Mehmet Günay (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Abdolreza Seif (Tahran Üniversitesi), Prof. Dr. Timoor Malmir (Tahran Üniversitesi), Prof. Dr. HosseinAli Ghobadi (Tarbiyat Modares University), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi), Prof. Dr. Atilla Arkan (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Alireza Hajiyan Nezhad (Tahran Üniversitesi), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi), Doç. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University), Doç. Dr. Saeed Bozorg Bigdeli (Tarbiyat Modares University), Doç. Dr. GholamHossein Gholamhosseinzadeh (Tarbiyat Modares University), Doç. Dr. Tuncay Kardaş (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Sosar (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Masoud Mousavi Shafae (Tarbiyat Modares University), Dr. Öğr. Üyesi Hossein Moein Abadi Bid Goli (Shahid Bahonar University of Kerman), Dr. Öğr. Üyesi Mahdi Abbas Zadeh (Shahid Bahonar University of Kerman), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş (Bartın Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Atef Abouelazm (Menoufia University, Egypt), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahit Dündar (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Sedat Baran (Batman Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ali Vasfi Kurt (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Seyyed Abbas Hashemi (İran İmam Humeyni Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mohmmad Afshin Vafaie (Tahran Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Zolfagari (Tarbiyat Modares University), Dr. Shakeel Aslam Baig (Government College Township, Lahore, Pakistan), Dr. Kıyamuddin Naimuf (Tacikistan İlimler Akademisi), Dr. Mihai Çernatesko (Romanya)

DERGİNİN HAKEMLERİ / REFEREE BOARD

Doç. Dr. Erkan Göksu (Dokuz Eylül Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yılmaz (Amasya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Sosar (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Hüdaı Sayın (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım Turan (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Yetim (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi), Dr. Ferhad Rezaei (Bağımsız Araştırmacı), Dr. Öğr. Üyesi Şahin Çaylı (Düzce Üniversitesi), Arş. Gör. Ahmet Uçağaç (Sakarya Üniversitesi), Arş. Gör. Serra Can (Sakarya Üniversitesi), Arş. Gör. Osman Ülker (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Doktora Adayı, Müberra Dinler (Sakarya Üniversitesi), Arş. Gör. Rıdvan Kalaycı (Sakarya Üniversitesi), Arş. Gör. Cüneyt Doğrusözlü (Sakarya Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	viii
Çin'in İran Nükleer Politikası: Ulusal Çıkar ve “Sorumlu Büyük Güç” Arasında Denge <i>Ümit Alperen</i>	11-35
İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953 <i>Alptuğ Kuduoğlu</i>	37-62
İran Siyasetinde BBC'nin Rolü: Şah'tan Hamaney'e <i>Mansoureh Ganjian & Hasmah Zauddin</i>	63-82
İlhanlılar İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335) <i>Akif Rençber</i>	83-101
Kitap Tanıtımları	103-117

CONTENTS

Introduction.....	ix
China’s Policy on Iran Nuclear Issue: The Balance Between National Interest and “Responsible Great Power” <i>Ümit Alperen</i>	11-35
Mossadeq Period in Iran: 1951-1953 <i>Alptuğ Kuduoğlu</i>	37-62
The role of BBC in Iran’s Politics: From the Shah to Khamenei <i>Mansoureh Ganjian & Hasmah Zanuddin</i>	63-82
Shiraz Administration of Ilkhanids (684/1286-735/1335) <i>Akif Rençber</i>	83-101
Book Reviews	103-117

EDİTÖRDEN

Ortadoğu'nun en önemli aktörlerinden biri olan İran, derin tarihi geçmişi ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra zengin kültürel dokuya sahip bir ülkedir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihi süreçte geniş bir coğrafyaya yayılmış olması hasebiyle İran, oldukça karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen “İslam Devrimi”yle birlikte ayrı bir mecraya sürüklenen İran, bu süreç sonrasında daha da karmaşık bir yapıya bürünmüştür. “İran Çalışmaları Dergisi” bu ve benzeri sebeplerden dolayı komşu ülke İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla faaliyete geçmiştir.

Yeni sayımızın “Çin'in İran Nükleer Politikası: Ulusal Çıkar ve “Sorumlu Büyük Güç” Arasında Denge” başlıklı ilk makalesinde Ümit Alperen küresel bir aktör olarak Çin'in İran nükleer meselesindeki politikasını incelemektedir. Söz konusu politikanın oluşumunda Pekin yönetiminin uluslararası sistemdeki konumunun, Çin-ABD ilişkilerinin, bölgesel/küresel düzeydeki ulusal çıkarlarının ve “sorumlu büyük güç” imajı parametrelerinin etkili olduğunu iddia etmektedir. Sayının ikinci makalesinde Alptuğ Kudoğlu, “İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953” başlıklı çalışmada İran siyasi tarihinde en kritik dönemlerden biri olan Başbakan Muhammed Musaddık dönemini incelemektedir. Yazar 1951-1953 yılları arasında İran'ın hem içindeki ve dışındaki siyasi süreçleri ele alarak bu dönemi anlamaya çalışmaktadır. Makale İran'da o dönemde etkili milliyetçi dalgayı da arkasına alan Musaddık'ın İran petrolerini millileştirmesi süreci ve buna karşı olan kesimlerin direncini ele almaktadır.

Mansoureh Ganjian ve Hasmah Zanuddin tarafından kaleme alındı bu sayının üçüncü makalesi “İran Siyasetinde BBC'nin Rolü: Şah'tan Hamaney'e” başlığını taşımaktadır. Çalışma İslam Devrimi'nin hem öncesi hem de sonrasında İngiliz Yayın Şirketi Fars Servisi'nin (BBCPS) İran'ın iç siyasetinde oynadığı rolü incelemektedir. Çalışma iki önemli konjonktüre odaklanmaktadır. İlkinde BBCPS'nin sürgünde bulunan Ayetullah Humeyni'nin Şah karşıtı konuşmalarının yayımlanmasına verdiği desteği ortaya çıkarmaktadır. İkincisinde ise BBCPS'nin 2009'daki cumhurbaşkanlığı seçimleri protestoları sırasında İran halkına verdiği desteği açıklamaktadır. Sayının “İlhanlılar İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)” başlıklı son makalesinde ise Akif Rençber son Salgurlu idarecisi Abiş Hatun'un 1286'da İlhanlılar tarafından görevden el çektilmesinden, son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatına kadar geçen süreçte (735/1335) Şîrâz şehrinin siyasî tarihini konu almaktadır.

EDITOR'S NOTE

One of the most important actors of the Middle East, Iran is a country with a strong historical background as well as a deep-rooted state institution and a rich culture. Iran has a very complicated social and political structure as a result of these characteristics and its wide geographical expansion throughout the history. Especially after the “Islamic Revolution” in 1979, Iran was driven into a separate channel and became an even more complex structure. Due to these and other similar reasons, we have started the publication of “The Journal of Iranian Studies” in order to get to know and analyze the neighboring country Iran more scientifically and academically in a more objective and impartial manner.

In the first article of our latest issue, titled “China’s Policy on Iran’s Nuclear Issue: The Balance Between National Interest and ‘Responsible Great Power’”, Ümit Alperen examines China’s policy as a global actor on the nuclear issue of Iran. The article asserts that the position of Chinese government in the international system, US-China relations, national interests at regional/global levels and the “responsible great power” image are effective on China’s policy making on the issue. In the second article of the issue titled “Mossadeq Period in Iran: 1951-1953”, Alptuğ Kudoğlu investigates one of the most critical periods of the political history of Iran; the presidency of Mohammad Mosaddeq. The author handles both the internal and external political processes between 1951-1953, in order to reach an understanding of this period. The course that Mosaddeq, with the nationalist wind at his back, nationalised Iranian oil and the resistance of the parties who are against it are explained.

The third article of this issue by Hasmah Zanuddin is titled “The role of BBC in Iran’s Politics: From the Shah to Khamenei”. The article examines the role of British Broadcasting Corporation Persian Service in the domestic policy of Iran before and after the Islamic Revolution. It focuses on two important conjunctures. The first one reveals BBCPS’s support on the broadcasting of the exiled Ayetollah Homeini’s anti-Shah speeches. The second one investigates BBCPS’s support on Iranian people during the protests against presidential election in 2009. In the last article of the issue, titled “Shiraz Administration of Ilkhanids (684/1286-735/1335)” Akif Rençber handles the political history of the city of Shiraz from the dismissal of the last Salgurid administrator Abis Hatun by Ilkhanids in 684/1286, until the death of the last Ilkhanid Emperor, Ebu Sad Bahadır Khan in 735/1335.



Çin'in İran Nükleer Politikası: Ulusal Çıkar ve “Sorumlu Büyük Güç” Arasında Denge

Ümit Alperen*

Öz

Çin'in Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) daimî üyesi olması, Ortadoğu'da çıkar alanlarının artması ve uluslararası sistemin mevcut başat aktörü ABD'nin küresel konumuna en büyük meydan okuyucu ülkelerden birisi olması nedeniyle İran Nükleer Programı'na yönelik politikasının önemi gün geçtikçe artmaktadır. Ayrıca Çin'in “Kapsamlı Ortak Eylem Planı Antlaşması” (KOEP) sürecindeki politikası, uluslararası sistemde çıkar alanlarının artması ve siyasi konumunun yükselmesi ile daha aktif bir diplomasi izlediğinin ve izleyeceğinin işaretidir. Çin, sivil amaçlı nükleer programın İran'ın hakkı olduğunu savunurken, aynı zamanda nükleer silahların yayılmasının önlenmesi rejiminin sürdürülmesine önem vermektedir. Ayrıca uluslararası yaptırımlara maruz kalan İran ile ikili enerji ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek isterken, diğer yandan da hem “sorumlu büyük güç” imajını hem de ABD ile ilişkilerini korumak istemektedir. ABD'nin KOEP'den tek taraflı olarak çekilmesinden sonra, Çin'in ulusal çıkarları ile sorumlu büyük güç imajı arasında nasıl bir denge sağlayacağı daha fazla önem kazanmıştır. Bu çalışmada, Çin'in İran Nükleer Programı politikasında uluslararası sistemdeki değişen konumunun, Çin-ABD ilişkilerinin, bölgesel/küresel düzeydeki ulusal çıkarlarının ve “sorumlu büyük güç” imajı parametrelerinin etkileşimi sonucunda nasıl belirlendiği analiz edilmektedir. Bu makale, Çin'in İran Nükleer Politikasını ulusal çıkarları ve yükselen aktörün “sorumlu büyük güç” imajı arasındaki dengeyi gözeterik belirlediğini savunmaktadır. Çin'in ABD ile ilişkilerini daha öncelikli görmesi ve “sorumlu büyük güç” imajının zarar görmemesi için İran ile ilişkileri sınırlı kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, İran, Nükleer Program, Ulusal Çıkar, Sorumlu Büyük Güç

* Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ualperen@gmail.com, ORCID: /0000-0002-4309-5180



China's Policy on Iran Nuclear Issue: The Balance Between National Interest and "Responsible Great Power"

Ümit Alperen*

Abstract

The importance of China's policy toward Iran's Nuclear Program has gradually increased because of China's permanent membership in the United Nations Security Council (UNSC), the increase of interest areas in the Middle East, and being one of the biggest challenging countries to the global position of the US. Besides, an active diplomacy of China in the "Joint Comprehensive Plan of Action" (JCPOA), the increase in interest areas in the international system, and rise of its political position shows that China pursues a more active diplomacy. While China defends the nuclear program of Iran for the use of civilian purposes, it also prioritizes the regime of the continuation of nuclear weapons. China also aims to improve its mutual relationship with Iran, which is subject to international sanctions, in the field of energy and economy. On the other hand, it not only aims to protect the image of "responsible great power", but also continue its positive relationship with the US. After unilaterally the withdrawal of the USA from the JCPOA, China's policy toward Iran's nuclear program based on the balance between national interests and the image of "responsible great power" has gained much more importance. In this paper, I analyze the impact of the parameters of China's changing position in international system, the relationship between China and the US, national interests at the level of local /global and the image of "responsible great power" on China's policy toward Iran's nuclear program. This article argues that China's policy toward Iran's nuclear program is determined by the balance between national interests and the image of "responsible great power" of the rising actor. China's relationship with Iran remains limited because China prioritizes the relationship with the US, and aims to protect the image of "responsible great power".

Keywords: China, Iran, Nuclear Programme, National Interest, Responsible Great Power

* Dr., Suleyman Demirel University, Department of International Relations, ualperen@gmail.com, ORCID: /0000-0002-4309-5180

1. Giriş¹

ABD Başkanı Donald Trump'ın, İran Nükleer Programı sorununa çözüm bulmak amacıyla, Temmuz 2015 tarihinde P5+1 (ABD, Rusya, İngiltere, Fransa, Çin ve Almanya) ile İran arasında imzalanan "Kapsamlı Ortak Eylem Planı"ndan (KOEP-*Joint Comprehensive Plan of Action*) 8 Mayıs 2018'de tek taraflı olarak çekildiğini açıklaması ile İran nükleer sorunu yeni bir döneme girdi.² İran, 1979'da Humeyni öncülüğünde gerçekleştirilen devrim ile ara verdiği nükleer çalışmalara, 1980'lerin ortalarında Humeyni Rejimi ile tekrar başlanmasına rağmen, bu nükleer faaliyetleri 1992 yılına kadar Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'na (UAEK) bildirmemiştir. Dönemin şartları ve şu ana kadar henüz nükleer silah teknolojisi-ne ulaşmadığı düşünüldüğünde, İran'ın 1992 yılında UAEK'e bildirmeye başladığı nükleer çalışmalarının 1990'lı yıllarda uluslararası sisteme tehdit düzeyinin düşük olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Ocak 2002'de dönemin ABD Başkanı George Bush'un İran, Irak ve Kuzey Kore'yi "şer eksenii" olarak tanımlaması, küresel terörizme ve kitle imha silahları arayışına son vermeleri çağrısı sorunun derinleşeceğinin de işareti olmuştur.³ UAEK'nin elinde, Bush'un bu konuşmasından sonra ve 2003 yılında İran'ın nükleer programında gizli odaların ortaya çıkmasına kadarki süreçte UAEK'nin, İran nükleer silah programına ilişkin elinde yeterli bir kanıt yoktu. Fakat UAEK'nin 2003'te başlattığı ve yaklaşık üç yıl süren soruşturması sonunda, UAEK Yönetimi Şubat 2006'da İran Nükleer Programını Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) gönderme kararı vermiştir. UAEK'nin raporu dikkate alınarak Mart 2006 tarihinde İran, Nükleer Programı'nı BMGK'ye taşınmıştır. UAEK'ye ek olarak, İran nükleer sorununun artan bir şekilde devam etmesi nedeniyle, 2003 yılında İran'ın nükleer faaliyetlerinin sınırlandırılması için başlatılan müzakereler AB-3'ün de (EU-3 / Fransa, Almanya, İngiltere) diplomatik girişimi ile Ekim

¹ Bu çalışma "Çin Dış Politikasında İran" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bknz. Ümit Alperen, "Çin Dış Politikasında İran", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, 2016).

² "ABD Başkanı Trump İran Nükleer Antlaşması'ndan çekildiklerini açıkladı", *BBC News Türkçe*, 08 Mayıs 2018, Son Erişim: 20 Ağustos 2018 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44033357>.

³ Alex Wagner, "Bush Labels North Korea, Iran, Iraq an 'Axis of Evil'", *Arms Control Association*, March 1, 2002, Accessed July 20, 2017, https://www.armscontrol.org/act/2002_03/axismarch02.

2003'te Tahran Deklarasyonu ile sonuçlanmıştır.⁴ İran, Kasım 2003'te AB-3'ün diplomatik girişimleri sonrasında uranyum zenginleştirme faaliyetini durdurmayı kabul etmiş, aynı yılın Aralık ayında da UAEK'nin nükleer tesislerini ziyaret etmesine izin vermiştir.⁵ Fakat AB-3'ün bu diplomatik girişimi İran nükleer sorununun çözümü konusunda çok az bir ilerleme sağlayabilmiştir.

Özellikle, 2003'te AB-3 ve BMGK çerçevesinde başlatılan İran nükleer sorununa çözüm bulma çabalarında BMGK Daimî Üyesi konumunda olan Çin'in aktif bir pozisyon almadığını görmekteyiz. Fakat Çin'in -KOEP müzakere süreci haricinde- İran nükleer sorunu konusunda pasif bir rolde olmasına rağmen, küresel ve bölgesel düzeyde artan ulusal çıkarları ve "sorumlu büyük güç" imajı bağlamında son yıllarda daha aktif bir dış politika izlemeye başladığı da ortadadır. "Sorumlu güç" kavramı genel olarak bir devlet dış politikasında kendi ulusal çıkarlarının yanı sıra uluslararası toplumun da menfaatini dikkate alarak ve katkı yapacak şekilde belirlemesi olarak tanımlanmaktadır.⁶ Uluslararası sistemde her devletin sorumluluğu sahip olduğu güç ve etki bağlamında farklılık göstereceğinden, Çin için bu kavramın "sorumlu büyük güç" olarak kullanılması daha doğru olacaktır. Xia Liping' göre, yükselen küresel bir güç olan ve uluslararası sistemde etkisi artan Çin'in dış politikası sadece ulusal çıkarlarına göre değil aynı zamanda dünya barışının faydasına olacak şekilde, uluslararası toplumun refahını, gelişmesini ve istikrarını dikkate alarak oluşturmalıdır.⁷ Ayrıca "sorumlu büyük güç" olarak Çin uluslararası topluma karşı uluslararası yükümlülüklerini dikkatle yerine getirmeli, uluslararası kuralların oluşturulmasına katkı vermeli ve küresel sorunların çözümünde sorumlu-

⁴ "Iran's Nuclear Programme: A Collection of Documents", *Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs*, 2005, 41-42, Accessed July 20, 2017, <https://fas.org/nuke/guide/iran/uk2005.pdf>.

⁵ İran Nükleer Programı Kronolojisi için bkz, Alvite Singh Ningthoujam, "Iranian Nuclear Program: A Chronology", *Contemporary Review of the Middle East* 3, no.1,(2016): 111-122.

⁶ Çin bağlamında sorumlu güç tartışması için bakınız. Robert B. Zoellick, "Whither China: From Membership to Responsibility?" New York, September 21, 2005, Accessed July 18, 2015, <https://2001-2009.state.gov/s/d/former/zoellick/rem/53682.htm>.; Bates Gill, "Discussion of 'China: A responsible great power'", *Journal of Contemporary China* 10, no. 26 (2001): 27-32.

⁷ Xia Liping, "China: Responsible great power", *Journal of Contemporary China* 10, no. 26, (2001): 17-18.

luk almalıdır.⁸ Bu bağlamda Çin, söylemi ve uygulamaları ile 2003'ten beri İran nükleer sorununun çözümü için sürdürülen diplomatik girişimlerde ve 2006'dan günümüze kadarki süreçte BMGK'de İran'a karşı uluslararası yaptırım kararlarında ulusal çıkarları ile yükselen küresel sorumlu güç imajı arasındaki dengeyi sağlamaya çalışmaktadır.

Çin'in ulusal çıkarları ile yükselen küresel gücün sorumlulukları arasındaki denge aynı zamanda İran nükleer meselesindeki politikasının da yapımını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Çin, İran nükleer politikasında bir yandan uluslararası toplum içerisinde Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması (NSYÖA-*Non-Proliferation Treaty*) rejiminin korunması yönündeki katkıları ile "sorumlu büyük güç" imajını pekiştirmeye çalışmaktadır. Diğer yandan uluslararası sistemin en büyük siyasi, askeri ve ekonomik gücü ABD ile herhangi bir çatışmaya girmekten kaçınmakta ve aynı zamanda İran ve bölgeyle alakalı çıkarlarını da korumaya çalışmaktadır. Bu çerçevede nükleer silahların yayılması rejiminin korunmasını önemserken, aynı zamanda da İran'ın barışçıl nükleer çalışmalar yapmasının egemenlik ilkesi prensibince hakkı olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla Çin, İran'ın nükleer silah çalışmasına karşıdır, fakat bunun ABD'nin dış politikasının başka ülkelerin egemenliğine müdahalesinin meşrulaştırıcı bir aracı olarak kullanılmasına da karşı durmaktadır. Bu bağlamda BMGK'de İran'a karşı alınan uluslararası yaptırım kararlarının bir amaç değil İran'ın müzakere masasına oturtulması için bir araç olduğunu belirterek, ABD'nin söylem ve uygulamaları üzerinden ulusal egemenlik ihlalinin normlaşmasının önüne geçmek istemektedir.⁹ Pekin yönetimi aynı zamanda, İran ile ekonomik ve enerji ilişkisini ABD ile ilişkilerini bozmadan korumak ve geliştirmek istemektedir. Enerji güvenliği açısından İran'ın jeo-politik ve jeo-stratejik önemi nedeniyle sorunun derinleştirilmeden diplomatik yöntemlerle çözülmesi taraftarı olduğunu ifade etmektedir. Çin, İran Nükleer Politikasında aktif-pasif arasında bir diplomatik tutum takınarak, 1990'dan sonraki dış politikasının esası olan uluslararası toplumda sorumlu güç ve barışçıl yükseliş imajının korunması ve arttırılması temelinde politika izlemektedir.¹⁰

⁸ Xia, "China", 17-25.

⁹ "United Nations Security Council, SC/99948", *UN*, 9 June 2010, Accessed September 18, 2018. <http://www.un.org/press/en/2010/sc9948.doc.htm>.

¹⁰ Bill Bates, *Rising Star: China's new security diplomacy*, (Washington: Brookings Institution Press, 2007), 4.

Bu çalışma, Çin'in İran Nükleer Programı Politikasının ulusal çıkarları ve “sorumlu büyük güç” imajı arasındaki denge bağlamında oluştuğunu ve uluslararası sistemde konumu yükseldikçe daha etkin bir diplomasi izlediğini savunmaktadır. Ayrıca, Çin'in İran Nükleer Programı Politikasında uluslararası sistemin başat gücü ABD ile ilişkilerinin ve uluslararası sistemdeki konumunun doğrudan etkili olduğunu savunmaktadır. Yukarıda belirtilen çerçevede, Pekin Yönetimi'nin Çin dış politikasının ikili ilişkiler konusundaki öncelik ve önem sırasını göz önünde bulundurarak ulusal çıkarları ile yükselen küresel gücün sorumlulukları arasındaki dengeyi İran Nükleer Politikası bağlamında nasıl sağladığı analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. İran Nükleer Programı ve Çin-İran Nükleer İşbirliği

İran, nükleer programına Mart 1957 tarihinde ABD ile “Barış için Atom” Programı çerçevesinde imzaladığı Sivil Nükleer İşbirliği Antlaşması ile başlamıştır.¹¹ İran 1958 yılında UAEK'ye katılmış, Temmuz 1968'de de NSYÖA'yı imzalamıştır. Nükleer çalışmalara ABD'nin teknik yardımı 1979 yılında İran'da Şah Rejiminin yıkılmasına kadar devam etmiştir. İran'da yönetimi ele geçiren Humeyni Rejimi 1980'nin başında nükleer programı askıya almıştır. Yeni rejime göre, Batı dünyası petrol ve doğal-gaz zengini bir ülke olan İran'a maliyeti yüksek nükleer politikayı dikte etmek istemektedir. Dolayısıyla yeni rejim İran nükleer programını rasyonel bulmayıp askıya almıştır.¹² Yeni rejime göre, basitçe bir hesap yapıldığında Buşehr'de inşa edilecek olan nükleer tesisin maliyeti, doğalgaz kullanan bir enerji tesisinin maliyetinin yaklaşık 10 katına tekabül etmektedir.¹³ Nükleer programın yüksek maliyetinin yanı sıra, 1979 Devrimi sırasında İranlı nükleer uzmanların İran'dan kaçmaları nedeniyle ortaya

¹¹ Ariana Rowberry, “Sixty Years of Atoms for Peace and Iran's Nuclear Program”, *Brookings*, Dec. 18, 2013. Accessed April 10, 2018, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2013/12/18/sixty-years-of-atoms-for-peace-and-irans-nuclear-program/>

¹² William Branigin, “Iran set to scrap \$34 billionworth of civilian projects”, *Washington Post*, May 30, 1979. Accessed January 18, 2016. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/05/30/iran-set-to-scrap-34-billion-worth-of-civilian-projects/d7028db2-836a-41b8-868d-c2909e618bf8/>.

¹³ Ali Vaez, Karim Sadjadpour, *Iran's Nuclear Odyssey: Costs and Risks*, (Carnegie Endowment, New York, 2013), 7.

çıkan nükleer uzman eksikliği de bu kararın alınmasında etkili olmuştur.¹⁴ Fakat 1980'lerin ortalarına gelindiğinde Irak-İran Savaşı'nın da etkisiyle, nükleer programın stratejik önemi olduğu kanaatine varılmış ve nükleer çalışmalar gizli bir şekilde yeniden başlatılmıştır. Humeyni rejiminin nükleer programı yeniden başlatmasında Irak'tan algılanan güvenlik tehdidi kadar, deklare etmemesine rağmen nükleer silaha sahip olduğu düşünülen İsrail'den ve ABD'den algılanan tehdit de etkili olmuştur.

Humeyni 1984 yılında Şah Dönemi'nde Batı destekli olarak yapımına başlanılan ve Devrim sonrası askıya alınan Buşehr nükleer tesisinin kurulumunun tamamlanmasına yardımcı olabilecek yeni uluslararası ortak arayışına girilmesi talimatı vermiştir.¹⁵ Bu çerçevede 1984 yılında Çin'in yardımı ile reaktör teknolojisi, uranyum zenginleştirmesini de içeren nükleer yakıt üretme, seyreltilmiş uranyumdan plütonyum çıkarma üzerine araştırma yapmak için İsfahan Nükleer Teknoloji Merkezi açılmıştır.¹⁶ Haziran 1985'de de İran Meclis Başkanı Ali Haşimi Rafsancani'nin Çin ziyaretinde, Çin ve İran arasında "barışçıl kullanım" amaçlı gizli bir nükleer işbirliği antlaşması imzalanmıştır.¹⁷ Çin'in İran Nükleer Programı'na yardımı, 1985 yılında imzalanarak resmi olarak açıklanmayan ve duyurulmayan bu antlaşma çerçevesinde yapılmaya başlanmıştır. 1985 Çin-İran Nükleer Antlaşması'na göre Çin İsfahan Nükleer Araştırma Merkezi'ne dört adet nükleer araştırma ve eğitim reaktörü sağlamıştır. İlk reaktörün kurulumuna Ocak 1988'de, diğer üçünün de kurulumuna da Ocak 1990 tarihinde başlanmıştır. Ayrıca Çin, İran'a verdiği reaktörler için gerekli materyalleri de sağlamıştır. Fakat İranlı uzmanların bu reaktörlerde araştırma yapabilme kapasitelerinin sınırlı olması nedeniyle 1987 yılında 15 civarında İranlı nükleer uzmanı, nükleer reaktörlerin dizaynı konusunda eğitim almak için Çin'e gönderilmiştir. 1985 nükleer gizli antlaşması, Çin ve İran arasında nükleer işbirliğinin resmi başlangıcı olarak görülmektedir.

¹⁴ Gary Samore (ed.), *Iran's Strategic Weapons Programmes: A Net Assessment*, (London: The International Institute for Strategic Studies, 2005), 9.

¹⁵ Samore, *Iran* s, 12.

¹⁶ "İsfahan Nuclear Technology Center", *NTI*, Jan, 1, 2001, Accessed April 5, 2015, <http://www.nti.org/learn/facilities/237/>.

¹⁷ Jack Caravelli, *Beyond Sand and Oil: The Nuclear Middle East: The Nuclear Middle East*, (Oxford: Praeger, 2011), 92. Ayrıca bakınız, John W. Garver, *China's Quest: The History of the Foreign Relations of the People's Republic of China*, (New York: Oxford University Press, 2016), 448.

1990'ların başında yoğunlaşan Çin-İran Nükleer İşbirliği'nin önüne teknik yetersizliklerin önemli bir engel olarak çıktığı görülmektedir. Eylül 1992'de İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani'nin Çin ziyareti sırasında, Çin ile en az dört adet 300 MW nükleer güç istasyonu antlaşması imzalanmıştır. Fakat altı ay sonra teknik nedenlerden ötürü bu sayı dörtten ikiye indirilmiştir. Ayrıca Çin Enerji Bakanlığı, 1990 yılında Çin'in İran'a tedarik etmesine karar verilen 20 mw'lik plütonyum ürününü teknik nedenlerden dolayı sağlayamayacağını açıklamıştır.¹⁸

Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte Sovyetler Birliği'ne karşı Çin'e ihtiyacı kalmayan ABD, Çin'in 1990'ların başından itibaren İran Nükleer Programına yardım etmeye devam etmesi karşısında, insan hakları, Tayvan gibi konularda Pekin'e baskılarını arttırmıştır.¹⁹ Ayrıca ABD, Çin'in İran Nükleer Programı'na desteğini devam ettirmesi halinde, ticari alanda "en fazla kayırlan ulus" statüsünün çekileceğini açıklayarak Çin'i ekonomik kayıplara yol açacak yaptırımlarla tehdit etmiştir.²⁰ Çin, ABD ile ilişkilerini normalleştirmek istediği ve İran nedeniyle ikili ilişkilerde krizin derinleşmesini göze alamadığı için 1997 yılında İran Nükleer Programı'na olan desteğini kesmiştir.²¹ Çin'in bu desteğinin çekilmesinin nedenleri daha spesifik olarak şu şekilde maddeleştirilebilir. İlk olarak ABD baskısından bağımsız olarak küresel sisteme entegrasyonu ile artan ekonomik çıkarlarının maksimizasyonu için ABD ile ilişkilerini istikrara kavuşturma ihtiyacı ve ABD'nin teknik bilgisine daha çok ulaşabilme önemli rol oynamıştır. İkinci olarak Çin'in, 1990'ların ortalarında Batı'da tartışılmaya başlanan ve yükselen Çin'in uluslararası sisteme tehdit olduğunu iddia eden "Çin Tehdit Teorisi" vb. Çin karşıtı söylemlere de bir cevap olarak, Çin'in uluslararası toplumda sorumlu bir güç imajına önem vermesidir. Üçüncü olarak ise Çin'in uluslararası hukuka göre meşru olarak nükleer silaha sahip olması uluslararası hukuka tanınmış ve NSYÖA sürdürülmesi taraftarı olan bir ülke olarak sınırlı sayıda ülkenin nükleer teknolojiye sahip olma-

¹⁸ Willem van Kemende, *Iran's Relations with China and the West Cooperation and Confrontation*, (Netherlands Institute of International Relations, The Hague, November 2009), 70.

¹⁹ 华黎明, 伊朗核问题与中国中东外交, 阿拉伯世界研究, 第 6 期, (2014 年 11 月): 5.

²⁰ 华, 伊朗核问题, 6.; Van Kemende, *Iran's Relations*, 70.

²¹ Jonathan S. Landay, "China to Halt Nuclear Deal With Iran, US Officials Say", *Christian Science Monitor*, 19 December 1996, Accessed February 4, 2014, <https://www.csmonitor.com/1996/1219/121996.us.us.4.html>.

sının kendisine sağladığı avantajın daha fazla farkına varmıştır. Bu nedenle de Çin NSYÖA rejimine daha fazla destek olmaya başlamıştır.²² Diğer bir ifadeyle, 1990'ların ortalarından itibaren Çin'in yükselen sorumlu büyük gücü ve küresel çıkarları bölgesel çıkarlarına baskın gelmeye başlamıştır.

Çin'in ABD ile ilişkilerini normalleştirmek için 1997'de İran Nükleer Programı'na teknik yardımını kesmesi sonrasında Tahran, nükleer destek konusunda yüzünü Rusya'ya dönmüştür. Uzun yıllar İran'da Çin büyükelçiliği görevinde bulunmuş Çinli diplomat Hua Liming'e göre, nükleer silaha sahip olmayı, tarihsel nedenlerden dolayı milli bir gurur ve prestij sorunu olarak algılaması İran'ın nükleer programına devam etmesinde itici güç sağlamaktadır. Bunun yanı sıra İran, bölgedeki güvenliğini sağlamak ve güçlü ülke idealini gerçekleştirmek için nükleer güce sahip olmayı bir zorunluluk olarak görmektedir.²³ ABD'nin Afganistan ve Irak işgali sonrasında İran'ın askeri ve politik nüfuzu Afganistan'dan Irak'a, Lübnan'dan Suriye'ye kadar artmıştır. İran hem uzun menzilli füzelere hem de nükleer güce sahip olmayı bölgede büyük güç olmanın ve nüfuzunu korumanın temel şartlarından birisi olarak görmektedir. Çinli uzmanlara göre, ABD'nin uzun yıllar İran ile diplomatik ilişki kurmaması, yaptırımlar, İran-İrak Savaşı sırasındaki askeri saldırılar, İran'ın 'şer eksenini' ilan edilmesi, ABD'li üst seviye liderlerin İran'da rejim değişikliğinden söz etmeleri, Körfez'de ABD'nin askeri birliklerinin bulunması ile tehdit ve baskı politikaları sorunun derinleşmesinde etkili olmuştur. Çinlilere göre, ABD'nin 1979'dan itibaren izlemiş olduğu bu politikalar, İran'ın tehdit algısını arttırmış ve güvenliği için nükleer çalışmaları vazgeçilmez hale getirmiştir. Çinli uzmanlar İran'ı nükleer silah edinme niyetinden vazgeçirmenin en iyi yolunun, İran'a yönelik baskı ve tehdit politikasından vazgeçmek ve diplomasiyi ön plana çıkarmak olduğunu ifade etmektedirler. Bu yaklaşımın arka planında, İran'ın nükleer çalışmalarında bu derece ısrarlı olmasından ABD'nin izlemiş olduğu politikalar yatmaktadır.²⁴

İran'ın nükleer programda ısrar etmesinin diğer bir nedeni de, İsrail'in ilan edilmemiş nükleer silahlarının olmasına rağmen, ABD'nin nükleer çalış-

²² Garver, *China's Quest*, 141.

²³ 华黎明, “伊朗核问题前景及对大国关系的影响”, 和平与发展, 第2期, 总第114, (2010年4月): 35-42.

²⁴ Jon B. Alterman, John W. Garver, *The Vital Triangle: China, the United States, and the Middle East*, (Washington D.C.: The CSIS Press, 2008), 45.

malar konusunda çifte standartlı bir politika izlemesidir. Çinliler, nükleer silaha sahip olduğu düşünülen İsrail'in, BM kararlarına ve UAEK'nın çağrısına rağmen NSYÖA sistemine dâhil olmaması konusunda ABD'nin politikalarını eleştirmektedir.²⁵ Nükleer silaha sahip olduğunu söylemesine rağmen NSYÖA'ya dâhil olmayan tek ülke olma özelliğine sahip Hindistan'ın, 2008 yılında ABD ile aralarında nükleer ticarete izin veren Barışçıl Atom Enerjisi İşbirliği Paketi'nin imzalanması da Çin tarafından çifte standart olarak görülmektedir.²⁶

Yukarıda da belirtildiği üzere, Çin, İran Nükleer Programı'ndan yalnızca Tahran Yönetimi'ni değil, aynı zamanda ABD'nin İran'a karşı uyguladığı politikaları da sorumlu olarak tutmaktadır. Dolayısıyla Çin nükleer silaha sahip bir İran istememekle birlikte uygulanan uluslararası yaptırımlarında bir amaç olarak değil barışçıl müzakereler ve diplomatik girişimler için bir araç olarak kullanılmasını savunmaktadır.²⁷ Çin'e göre barışçıl ve adil olmayan bir çözüm ve politika, sorunun çözümünden daha çok derinleşmesine ve İran nükleer çalışmasının gizli yürütülmesine yol açmaktadır.

3. Çin'in İran Nükleer Sorununa Yaklaşımı

Çin, İran Nükleer meselesiyle alakalı 2006'dan günümüze kadarki süreçte BMGK'deki oylamalarda diğer dört BMGK Daimi Üye ülkeleri ile birlikte hareket etmektedir. Fakat Çin, BMGK'nin diğer daimi üye ülkeleriyle birlikte aynı yönde oy kullanırken, sorunun diplomasi ve diyalog yoluyla çözülmesi, ulusal egemenlik ilkesinin korunması gerektiği hususlarının özellikle altını çizmektedir. Aynı zamanda uluslararası yaptırımların bir amaç değil, İran'ın müzakere masasına oturtulması ve uluslararası hukuka aykırı fiillerinin sonlandırılması için bir araç olduğunu ve nükleer programını

²⁵ "Nuclear Weapons: Who Has What at a Glance", *Arms Control Association*, 21 June 2018, Accessed: September 5, 2018, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat>.; "Obama dodges question on Israeli nuclear Capability", *The Huffington Post*, 9 February 2009, Accessed April 10, 2018. http://www.huffingtonpost.com/john-v-santore/obama-dodges-question-on_b_165451.html.; "UNSC S/487/1981", *UN*, 19 June 1981, Accessed April 10, 2018. <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r027.htm>.

²⁶ "The Iran Nuclear Issue: The View from Beijing", *Crisis Group Asia Briefing*, No. 100, 17 February 2010, 4.

²⁷ Bknz, "The Iran Nuclear Issue", 1-20.

uluslararası hukuka uygun şekilde yaptığında bu yaptırımların sonlandırılması gerektiği vurgusu yapmaktadır. Bu bağlamda Çin'in uluslararası yaptırım stratejisinin baskı ve diyalog olmak üzere iki yönü vardır.²⁸ Diğer bir ifade ile Çin açısından İran'a yönelik uluslararası yaptırımların İran'ın uluslararası örgütler ile nükleer program konusunda aktif olarak çalışmaya yönlendirmek ve Tahran'ı müzakere masasına oturtmak için bir araç görevi vardır. Çin UAEK gibi uluslararası kurumların İran nükleer sorununun çözümünde aktif rol alması gerektiğini de devamlı bir şekilde BMGK başta olmak üzere çeşitli uluslararası platformlarda dile getirmektedir.²⁹ İran Nükleer Sorununda UAEK gibi uluslararası kurumları ön plana çıkararak sorunun bütünüyle ABD'nin kontrolünde olmasının önüne geçmek istemektedir. Bu strateji ile Çin hem sorunun bütünüyle ABD'nin kontrolü altına girmesini önlemekte hem de ABD ile karşı karşıya gelmeden kendisine ılımlı bir diplomatik kanal açmaktadır.

Çin'in BM nezdindeki temsilcilerinin açıklamalarına bakıldığında da yukarıda belirtilen düzlemde davrandıkları görülmektedir. 2006 tarihindeki 1696 sayılı BMGK kararına destek veren Çin'in BMGK temsilcisi Ziu Zhenmin, Çin'in uluslararası nükleer yayılması mekanizmasını koruma amacıyla olduğunu, UAEK'nin rolünün ve otoritesinin güçlendirilmesini desteklediklerini ve İran'ın nükleer programına politik ve diplomatik yollarla çözüm yolunun bulunmasını istediklerini ifade etmiştir. Ayrıca Ziu Zhenmin, BM 25. Maddesine göre bütün BM üyelerinin BMGK kararlarına uymak zorunda olduklarını, karşılıklı güveni attırmak, diyalog ve müzakere ortamının oluşturulması için İran'ın da 1696 sayılı kararı uygulamasını, 'paket öneriye' en kısa zamanda cevap vermesini istediğini ifade etmiştir.³⁰ Eylül 2010 tarihinde de BMGK'de İran Nükleer Programı'nın görüşüldüğü toplantıda Çin'in BM Temsilcisi Li Baodong da, selefi Ziu Zhenmin'in yukarıda belirttiğimiz ifadelerine yakın açıklamalarda bu-

²⁸ "Security Council Briefed by Iran Sanctions Committee Chair; Members Voice Concern about Nuclear Activities, but Underscore Commitment to Negotiated Solution, United Nations Press Release SC/10029", *UN*, 15 September 2010, , Accessed April 10, 2018, <https://www.un.org/press/en/2010/sc10029.doc.htm>.

²⁹ "Security Council Demands Iran Suspends Uranium Enrichment by 31 August, or Face Possible Economic, Diplomatic Sanctions, *United Nations Press Release SC/8792*", *UN*, 31 July 2006, Accessed April 10, 2018<http://www.un.org/press/en/2006/sc8792.doc.htm>.

³⁰ "United Nations Press Release SC/8792", *UN*, 31 July 2006, Accessed April 10, 2018<http://www.un.org/press/en/2006/sc8792.doc.htm>.

lunmuştur. Li Baodong, ülkesinin sorunun diyalog yoluyla çözülmesi ve diplomatik kanalların açılması için gayret göstereceği, tarafların sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği, yaptırımların tek başına sorunu çözmeyeceği ve UAEK gibi uluslararası örgütlerin aktif olarak görev alması gerektiği yönünde açıklamalarda bulunmuştur.³¹

İran Nükleer Sorununun tartışıldığı BMGK görüşmelerinde Çin Temsilcilerinin ve diğer Çinli resmi yetkililerin açıklamaları ve uygulamaları analiz edildiğinde, İran Nükleer Politikasına yaklaşımı, ulusal egemenlik, nükleer silahların yayılmasını önleme ve Ortadoğu'daki enerji güvenliğinin sağlanması bağlamında şekillendiğini söyleyebiliriz. Çin, ilk olarak, ulusal egemenlik bağlamında her ülkenin prensip olarak sivil kullanım amaçlı nükleer enerjiye sahip olunmasına hakkı olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda da Çin, kendi dış politikasında vurgu yaptığı kavramların en önde gelenlerinden olan “ulusal egemenlik” prensibince, İran'ın gerçekten uluslararası kriterler çerçevesinde sivil amaçlı nükleer program takip etmesi halinde, sivil amaçlı ve uluslararası örgütlerin denetimine açık bir nükleer programın İran'ın hakkı olduğunu savunmaktadır.³²

Çin, sivil amaçlı ve denetlenebilir nükleer programın her ülkenin hakkı olduğunu savunurken, aynı zamanda resmi ve fiili olarak nükleer silahların yayılmaması rejiminin sürdürülmesi taraftarıdır. Çin'in özellikle 2000 yılının başından itibaren daha önceki politikasına kıyasla nükleer silahların yayılmasını önleme rejimini daha fazla sahiplendiği görülmektedir. Artan bir şekilde NSYÖA'ya önem vermesi de, uluslararası sistemde konumunun yükselmesi ile doğrudan ilişkilidir. Uluslararası sistemde konumu iyileşen Çin, dış politikasında, uluslararası toplumdan gelen olumsuz eleştirilere karşı uluslararası sorumluluklarına ve imajına daha fazla önem vermeye başlamıştır. Dolayısıyla, mevcut uluslararası sistemin kendisine sağladığı avantajlardan faydalanan Çin'in etki alanının daha fazla genişlemesi, mevcut ekonomik ve siyasi kazanımlarını korumak için uluslararası toplumun gözünde “sorumlu büyük güç” imajına önem vermesi anlaşılır olmaktadır. “Sorumlu büyük güç” imajına ek olarak, NSYÖA'ya göre sadece BMGK

³¹ “United Nations Press Release SC/8792”.

³² Bakınız. “The Iran Nuclear Issue” 12.; 杨兴礼, 现代中国与伊朗关系, (北京: 时事出版社, 2013), 11.; “Prospects very bright for Iran-China ties: ambassador”, *Mehrnews*, 17 September 2007, Accessed April 10, 2018, <http://en.mehrnews.com/news/24988/Prospects-very-bright-for-Iran-China-ties-ambassador>.

üyeleri olan beş ülkenin nükleer silaha sahip olma hakkı, Çin'in de içinde bulunduğu bu ülkelere ayrıcalıklı bir konum sağlamaktadır. Bu grup dışındaki ülkelerin de nükleer silah elde etmelerinin yolunun açılması Çin'in de içinde bulunduğu bu grubun uluslararası ayrıcalıklı konumunun zayıflaması ya da bu konumunu kaybetmesi anlamına gelecektir.

Çin, İran Nükleer Programı'nı her ne kadar sivil amaçlı ve uluslararası örgütlerin gözetiminde ve egemenlik hakları bağlamında İran'ın hakkı olarak görse de, Tahran'ın NSYÖA'yı dikkate almaksızın nükleer program sürdürmesi, ABD'yi olduğu gibi Çin'i de endişelendirmektedir. Çünkü NSYÖA'nın ihlalinin kontrolsüz bir şekilde önünün açılması, Çin'in ulusal çıkarlarını doğrudan ilgilendiren iki bölge (Ortadoğu ve Doğu Asya) başta olmak üzere dünyanın diğer bölgelerinde de nükleer silahlanma yarışının başlaması ihtimalinin artması demektir. Dolayısıyla, NSYÖA'nın İran nükleer programı ile ihlal edilmesi, Çin'in ulusal çıkarlarını da doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Bu durumda özellikle Ortadoğu'da İran nükleer silahını tehdit olarak algılayan başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer Körfez ülkelerinin de bu yarışa katılması, Çin'in ithal ettiği petrolün yaklaşık yüzde 50'sinin kaynağı olan bu bölgeyi istikrarsızlaştıracaktır. Bu durumda dünyanın en büyük enerji rezervlerine sahip Ortadoğu bölgesinin kapsamlı bir şekilde daha fazla istikrarsızlaşması, hem enerjinin arzını düşürecek hem de enerji fiyatlarını arttıracaktır. Şüphesiz ki bu durumdan en çok etkilenecek ülkelerin başında, dünyanın en büyük enerji ithalatçılarından birisi olan Çin gelecektir.

NSYÖA'nın kontrolsüz bir şekilde ihlal edilmesinin aynı zamanda Çin dış politikasının birincil çıkar alanlarının bulunduğu Doğu Asya'daki ulusal çıkarlarını da doğrudan etkilemesi kaçınılmazdır. Çin'in ulusal güvenliğinde ilk halkada yer alan Doğu Asya'da da ABD yanlısı Güney Kore'nin, Japonya'nın ve Tayvan'ın nükleer silahlanma yarışına katılmaları ve bölgenin belirsizliğe sürüklenmesi Çin'i endişelendirmektedir. Doğu Asya'da ABD ile ittifak halinde bulunan Güney Kore, Japonya ve Tayvan'ın Ortadoğu ülkelerinden farklı olarak teknolojik bakımdan mevcut teknik bilgileri ile nükleer silah üretebilmeleri çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşebilir. Diğer yandan "sorumlu büyük güç" imajına büyük önem veren Çin'in uluslararası arenada NSYÖA'yı desteklemesinin Avrupa, ABD ve Pasifik'te takdirle karşılanması, Çin'in uluslararası imajına olumlu yansımaktadır. Özellikle Çin'in NSYÖA'yı desteklemesi hem kendi "sorumlu

büyük güç” imajı hem de ABD ve uluslararası toplum ile ilişkileri açısından önemlidir. Bu durum Çin-ABD arasında ortaya çıkması muhtemel çok temel bir sorunun engellenmesi anlamına da gelmektedir.

4. Enerji ve Ekonomi: Çin’in Ortadoğu’daki Çıkarları ve İran Nükleer Programı

Çin’in İran Nükleer Programına yönelik politikasının oluşumunda dikkat ettiği önemli bir husus da, ekonomik ilişkilerinin istikrarlı bir şekilde devam etmesi ve petrol arzının güvenliğidir. Bu bağlamda, İran Nükleer Programı nedeniyle Ortadoğu’da çıkması muhtemel bir istikrarsızlık, Çin’in Ortadoğu ve Orta Asya’daki bütün yatırımlarını ve enerji güvenliğini tehdit edebilecek bir boyuta erişebilir. Aynı zamanda Çin’in büyük önem verdiği Kuşak-Yol Girişimi’nin (KYG), Çin’den başlayıp Orta Asya üzerinden Ortadoğu’ya uzanan Orta Kuşak³³ hattını da sadece İran’da değil, aynı zamanda bütün Ortadoğu’da ve Orta Asya’da kesintiye uğratabilir.³⁴

Çin için İran hem sahip olduğu enerji rezervleri hem de komşu olduğu enerji havzaları nedeniyle önem arz etmektedir. EIA’nın (Enerji Bilgi Yönetimi / *Energy Information Administration*) 2018 yılı hesaplamalarına göre, İran dünya petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 10’unu barındırmaktadır.³⁵ Ayrıca kanıtlanmış dünya doğalgaz rezervlerinin yüzde 17’sine sahiptir. Bu verilere göre İran dünyada dördüncü en büyük ham petrol ve Rusya’dan sonra da ikinci en büyük doğalgaz rezervine sahip ülkesidir.³⁶ İran, Çin açısından aynı zamanda enerji ulaşım jeo-stratejisinde Ortadoğu, Orta Asya ve Avrupa arasında bir merkezdir.³⁷ Dolayısıyla, İran, ikili

³³ KYG Girişiminin Orta Kuşak’ı için bakınız. Ümit Alperen, “Bir Kuşak Bir Yol” Girişimi ve Çin’in Orta Asya Politikası”, *Bilge Strateji* 10, Sayı 9, (Güz 2018): 19-20.

³⁴ “China pumps billions into Iranian economy as Western firms hold off”, *South China Morning Post*, 01 December 2017. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2122435/china-pumps-billions-iranian-economy-western-firms-hold>.; “Chinese Company Signs Rail Deal With Iran”, *Financial Tribune*, 03 January 2018, Accessed January 5, 2018 <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/79296/chinese-company-signs-rail-deal-with-iran>.

³⁵ “Iran”, *EIA*, 09 April 2018, Accessed June 5, 2018 <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=IRN>.

³⁶ “Iran”.

³⁷ Peter Mackenzie, “A Closer Look at China-Iran Relations”, *CNA Roundtable Report: China’s Relations with Iran*, (September 2010), 1, Accessed June 5, 2016, https://www.cna.org/CNA_files/PDF/D0023622.A3.pdf.

ekonomik ilişkiler bağlamında gerçekleştirilen enerji ticaretinin yanı sıra, enerji zengini yakın çevresini de istikrarsızlaştırarak enerji güvenliğini etkileme potansiyeline sahiptir.

Diğer bir ifade ile İran, dünyanın en büyük iki enerji ithalatçısından birisi olan Çin için hem sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervleri nedeniyle enerji arzıcısı olarak hem de dünya enerjisi jeo-politiğinin merkezinde bulunması nedeniyle de enerji güvenliği açısından ve jeo-politik olarak önemlidir. Ayrıca 2017 yılı içerisinde Çin-İran toplam ticaret hacmi 37,8 milyar dolara ulaşmıştır.³⁸ İran, 100 milyar dolarlık toplam dış ticaretinin yüzde 37,8'ini Çin ile yapmaktadır.³⁹ Buna ek olarak, İran 2017 yılında toplam petrol ihracatının ortalama yüzde 25'ini Çin'e gerçekleştirmiştir.⁴⁰ Çin'in ithal ettiği toplam ham petrolde İran'ın payı yüzde 7-8 oranında kalmaktadır.

Bu bağlamda Çin, İran nükleer programı nedeniyle çıkacak bölgesel bir istikrarsızlığı önlemek ve soruna çözüm üretmek noktasında "sorumlu büyük güç" olarak uluslararası sistem ile çatışmadan bir politika oluşturmaktadır. Hua Liming'e göre, İran Nükleer Sorununun çözülmesi sadece bir zaman meselesidir. Dolayısıyla, Çin politika yapıcılarında, Çin'in ABD ile karşı karşıya gelmeden, Ortadoğu'daki ulusal çıkarlarını koruyarak İran Nükleer Sorununun çözümüne katkı vermesi gerektiği şeklinde fikir birliği olduğu söylenebilir. Çünkü Çin açısından İran, barındırdığı enerji rezervlerine ek olarak, çevresinde barındırdığı Hazar, Basra Körfezi gibi zengin enerji havzaları açısından da önemlidir. İran merkezli ortaya çıkacak bir istikrarsızlık komşu olduğu zengin enerji kaynaklarına sahip bu havzaları da etkileyecektir. Bu ortaya çıkan istikrarsızlık Çin'in enerji güvenliğini de doğrudan etkileyecektir. KOEP mevcut koşullarda sürdürülebilseydi de, Çin'in İran'dan ithal ettiği petrolde geçmişe oranla devasa bir artış beklenmemeliydi. Rakamlara bakıldığında, 2014 yılında Çin'in İran'dan ithal ettiği petrol yüzde 28 artışla 549 bin b/d olarak gerçekleşmiştir. 2015

³⁸ "Iran-China trade hit \$37b in 2017", *Iran Daily*, 17 March 2018, Accessed June 5, 2018, <http://www.iran-daily.com/News/211821.html>.

³⁹ Mohsen Shariatinia, "The JCPOA in Crisis: Implications for Sino-Iranian Relations", *Alsharq Forum*, (May 2018), 2.

⁴⁰ "Who Was Buying Iranian Oil And What Happens Next?", *Oil Price*, 09 May 2018, Accessed September 18, 2018, <https://oilprice.com/Energy/Crude-Oil/Who-Was-Buying-Iranian-Oil-And-What-Happens-Next.html>.

yılında İran'ın Çin'e petrol ihracatı 532 bin b/d'ye, 2016 yılında ise 625 bin b/d'ye ulaşmıştır.⁴¹ İran'a yönelik uluslararası yaptırımlardaki belirsizliğin KOEP antlaşması sonrasında da devam etmesi ve teknik yeterlilikler ile enerji alanındaki yaptırımlar nedeniyle İran'daki petrol üretiminin optimal seviyeye çıkarılamaması, İran'ın Çin'e petrol ihracatının sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bunlara ek olarak, ABD de, KOEP'ten tek taraflı olarak çekilmesinin ardından İran'a yönelik yaptırımlarını petrol ihracatını engellemek üzerine kurmuştur.⁴² Bu çerçevede, Çin'in İran'dan petrol ithalatında KOEP sürecinde ve sonrasında da temkin politikası izlediğini söyleyebiliriz. KOEP müzakere sürecinde ve sonrasında İran-ABD ilişkilerinin yumuşaması ve uluslararası yaptırımların kaldırılması Çin'in İran'dan ithal ettiği petrol oranında sınırlı bir artışa neden olabilmektedir. Ayrıca Çin'in enerji tedarikçi ülkelerini çeşitlendirmesi, özellikle Rusya ile enerji ticaretini arttırması ve jeo-politik risklerden kaçınma politikaları da İran'dan petrol ithalatının daha fazla artmasını engellemiştir.⁴³

5. Çin-İran İlişkilerinde Üçüncü Aktör Olarak ABD

Çin'in İran Nükleer politikasını etkileyen diğer önemli bir faktörün de ABD ile ilişkileri olduğu görülmektedir. Çin dış politikasının ikili ilişkilerdeki öncelik sıralamasında Çin-ABD ilişkileri ilk sırada yer almaktadır. ABD'nin ardından, Çin'in Japonya, Rusya, Avrupa Birliği ile ilişkileri ise ikinci öncelikli halkayı oluşturmaktadır. Üçüncü öncelikli ilişki halkasında ise Avustralya'nın da dahil olduğu yakın komşuları yer almaktadır. Stratejik doğal kaynaklara sahip, aynı zamanda Çin'in de bu bağlamda ticari faaliyetleri olan ülkelerle olan ilişkisi ise dördüncü öncelikli halkayı oluşturmaktadır. Bunun dışında kalan ülkelerle olan ilişkisi de dış politikasında beşinci halkayı oluşturmaktadır.⁴⁴ Dolayısıyla Çin Dış Politikasında Çin-

⁴¹ “中国今年进口伊朗石油或创纪录 预计增加5%”, *IFENG*, 2017年01月07日, http://news.ifeng.com/a/20170107/50535860_0.shtml; “China”, *EIA*, 14 May 2015, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=CHN>.

⁴² “State Dept aims to cut Iran oil exports to zero but leaves wiggle room for some importers”, *CNBC*, 02 July 2018, Accessed September 18, 2018, <https://www.cnbc.com/2018/07/02/state-dept-aims-to-cut-iran-oil-exports-to-zero-leaves-some-leeway.html>.

⁴³ Bknz, Ümit Alperen, *Reel Politik Düzenlemde İran-Çin İlişkileri*, (IRAM, Şubat 2018), 12.

⁴⁴ 陈俊华 – 杨兴礼, “新时期中国 – 伊朗关系的战略 定理分析”, *世界经济与政治论坛*, 第, 2 期, (2009 年): 75-76.

ABD ilişkileri en önemli ve öncelikli ikili ilişki sıralamasında ilk sırada yer alırken, Çin-İran ilişkilerinin ise dördüncü öncelikli halkada yer aldığını söyleyebiliriz. 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'nden itibaren ABD İran'ı "şer eksenli" ülkeleri arasında tanımlamakta, uluslararası platformlarda İran için yoğun bir uluslararası yaptırım ve yalnızlaştırma politikası uygulamaktadır. Bu bağlamda Çin'in en öncelikli ikili ilişki olarak gördüğü ABD ile ilişkileri, dördüncü öncelikli ikili ilişki sırasında yer alan İran ile ilişkilerini doğrudan olumsuz olarak etkilemektedir.

Çin'in 1979'dan itibaren İran ile yakın ilişkiler geliştirme politikası izlemesi, Çin-ABD ilişkilerini olumsuz etkileyen başlıca sorun alanlarından birisi olmuştur.⁴⁵ Ekonomik olarak hızlı bir şekilde gelişmesinin bir sonucu olarak Çin'in İran'daki ulusal çıkarlarına 1990'ların ortasında ABD gölgesindeki enerji faktörü de eklenmiştir. Fakat Çin'in İran'daki çıkar alanlarının artması, ikili ilişkilerinde ABD'yi gözardı ettiği anlamına gelmemektedir. Ayrıca Çin-ABD ilişkilerindeki konjonktürel değişimler Çin-İran ilişkilerinde de etkisini göstermektedir. Bu bağlamda, 1996 yılında ABD-Çin arasında yaşanan Tayvan Boğazı Krizi ikili ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Tayvan Boğazı Krizi, Çin-ABD ilişkilerinde oluşacak bariz bir kırılmanın, Çin için büyük bir maliyet ile sonuçlanabileceğini göstermiştir. Bu bağlamda ABD'nin Çin'e uygulayacağı çeşitli yaptırımlar Çin'in bu dönemdeki dış politikasının en önemli hedeflerinden birisi olan ekonomik gelişmenin sürdürülebilirliğini riske atabilirdi. Çinli liderler 1998'de ABD'nin etkisiyle aldıkları kararlar Çin-İran ilişkilerinin seviyesini düşürmüşlerdir. Çin'in İran Nükleer Programı'na yapmakta olduğu yardımları da 1996 yılı Tayvan Boğazı Krizi'nin ardından 1997'de sonlandırması da bu çerçevede önemlidir. Çin, 1996 yılı sonrasında, İran ile askeri ve diğer kritik işbirliklerini ABD ile olan ilişkilerini etkilemeden geliştirme konusunda hassas davranmaktadır.⁴⁶

Çin, ABD ile ilişkilerinin öneminin artması ve kritikleşmesi nedeniyle 2003-2007 yılları arasında İran nükleer sorununa yaklaşımında daha dikkatli bir politika izlemiştir. 2003-2007 yılları arasında ABD'de Necon'ların iktidarda olmasının ve İran nükleer sorununda daha şahin bir

⁴⁵ 华黎明, "伊朗核问题及其对大国关系的影响, 和平与发展", 第2期, (2010年): 39.

⁴⁶ Scott Harold ve Alireza Nader, *China and Iran: Economic, Political, and Military Relations*, (RAND, Center for Middle East Public Policy, 2012), 4.

politika izlemeleri, Çin'in İran nükleer sorununa yaklaşımını doğrudan etkilediği görülmektedir. Bu dönemde Çin, Batı'nın iddia ettiği gibi İran'ın nükleer silaha gerçekten sahip olma isteğini sorgulamıştır. ABD'den farklı olarak, İran'ın egemenlik kavramı bağlamında barışçıl amaçlı olarak nükleer enerjinin kullanılmasının en doğal hakkı olduğunu savunmaktadır. İran nükleer sorununun yaptırımlarla değil, barışçıl yollarla ve diplomatik araçlarla çözülmesini savunmuştur. Pekin yönetimine göre barışçıl olmayan bütün araçlar, sorunu çözmekten daha çok, sorunu derinleştirmektedir. İran'ın nükleer programı nedeniyle ABD'nin BMGK kararları ile uyguladığı uluslararası yaptırımlara doğrudan karşı çıkmamıştır. Fakat İran'a yaptırım öngören BMGK kararlarını geciktirme ve esnetme yönünde politikalar izlemiştir. Çin, İran nükleer sorununun özellikle ve öncelikle UAEK ve daha sonrasında BMGK gibi uluslararası platformlarda ele alınması gerektiğini belirtmektedir. İran nükleer sorununun, sadece ABD ve İran arasındaki bir sorun olarak ele alınması, hem Çin'in bu sorunda masaya oturmasının önüne engel olarak çıkmakta ve zaman zaman da ABD ve Çin arasında sorunlara ve ikilemlere yol açmaktadır. Genellikle BMGK oylamalarında da açık bir şekilde görüldüğü üzere, ABD-İngiltere-Fransa grubuna karşı Rusya-Çin grubu yer almaktadır. Çin, İran nükleer sorunu konusunda da Rusya'nın kendisinden bir adım önde olmasını yeğlemektedir. Çin'in İran nükleer sorununda Rusya ile benzer doğrultuda hareket etmesi kendisine Batı'dan gelecek eleştirilerin sertliğini de azaltmaktadır.⁴⁷

2007 yılının sonundan itibaren, ABD-İran arasında askeri bir çatışma riskinin azalması ve ABD'nin İran ile iş yapan Çin şirketlerine ikincil yaptırımlar uygulaması, Çin'in İran'daki fırsatları daha fazla değerlendirmesi konusunda cesaretlendirmiştir. Bu nedenle, 2007 sonrasında, Çin de İran Nükleer Sorunu konusundaki uluslararası yaptırımları daha fazla dikkate almamaya başlamıştır. 2008 yılında çıkan uluslararası ekonomik krizden itibaren Çin, ABD'ye rağmen ekonomik çıkar alanlarını daha çok savunma eğilimine girmiştir. Özellikle 2007'den itibaren İran'daki enerji alanları ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır. BMGK'nin İran'a uyguladığı yaptırımlar sonucunda İran'dan ayrılan Batılı ve Japon şirketlerden boşalan alanları Çinli şirketler doldurmuştur. 2010 yılında Çin, İran'da enerji alanında en

⁴⁷ John Garver, Flynt Leverett, and Hillary Mann Leverett, *Moving (Slightly) Closer to Iran: China's Shifting Calculus for Managing Its "Persian Gulf Dilemma"*, (The Edwin Reischauer Center for East Asian Studies, Washington D.C. 2009), 38-39.

çok yatırım yapan ülke konumunu elde etmiştir. İran enerji sahalarında sadece Batılı ve Japon şirketlerden boşalan alanları doldurmakla kalmamış, ayrıca yeni yatırım sözleşmeleri de imzalamıştır. Çin, İran ile yeni yatırım sözleşmeleri imzalamış olmasına rağmen, İran'a uluslararası baskıların ve yaptırımların devam ediyor olmasından dolayı sözleşmeleri uygulamaya geçirmemiş ve temkin diplomasisine devam etmiştir. Çin'in, ABD'nin İran rahatsızlığını dikkate alarak izlediği diplomasisinin ve belirsiz "jeopolitik alan kapatma politikası"nın İran'da bazı rahatsızlıklara da yol açtığı söylenebilir.⁴⁸

İran ve Ortadoğu ülkeleri ile ikili iyi ilişkiler kurmak, Çin açısından ABD'nin bölgedeki hegemonyasını dengelemede stratejik avantaj sağlamaktadır. BMGK'nin İran nükleer programı ile ilgili kararlarında Çin geciktirici ve zayıflatıcı bir politika izlemektedir. Çin, İran nükleer sorununu BMGK'de hem Batı hem de İran tarafında manivela aracı olarak da kullanmaktadır. Çin, BMGK'nin İran'a yaptırım öngören kararlarının oylamasında bütün Güvenlik Konseyi üyelerinin bunu desteklemesi durumunda BMGK'den izole edilmek istememektedir. Ayrıca Güvenlik Konseyi'nde karşı oy kullanarak ABD'ye karşı İran ile yan yana görünmek istememektedir. Fakat ulusal çıkarını korumak için Güvenlik Konseyi kararları üzerinde sıkı bir müzakere yaparak yaptırımların koşullarını zayıflatmak ve bu kararları ondan sonra desteklemektedir. Bu diplomatik yöntemle Çin "sorumlu büyük güç" imajını korurken, aynı zamanda ABD ve İran arasında da bir denge kurmaya çalışmaktadır.

6. Sonuç

Çin, İran nükleer programı politikasında ulusal çıkarı ile "sorumlu büyük güç" imajı arasında denge kurmaya çalışmaktadır. Çözüme katkı veren imajı fevkalade önemsemektedir. Bu çerçevede "sorumlu büyük güç" imajını uluslararası toplum nezdinde arttırarak, çözüme engel olan bir aktör konumuna düşmekten sakınmaktadır. Çin sivil amaçlı nükleer programın ulusal egemenlik ilkesince İran'ın hakkı olduğunu savunmaktadır. Aynı zamanda nükleer silahların yayılmasının önlenmesi rejiminin de sürdürül-

⁴⁸ Garver – Leverett, *Moving (Slightly) Closer to Iran*, 51-52.; Ayrıca bakınız, John W. Garver, "Is China Playing a Dual Game in Iran?", *The Washington Quarterly* 34, No.1 (Winter 2011): 76.

mesi konusunda ABD ile hemfikir olması yükselen sorumlu güç imajına da olumlu katkı yapmaktadır. Diğer yandan İran'a yönelik uluslararası yaptırımlar konusunda da BMGK oylamalarında uluslararası yaptırımların, ulusal egemenliğin ve işlerine karışmanın uluslararası alanda normlaşmasına karşı çekincelerini ortaya koyarak genel eğilime ters düşmemeye çalışmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Çin BMGK kararlarının hiçbirinde İran lehine oy kullanmamıştır. Ayrıca küresel güç ABD ile ticaretinin İran ile ticaretinden yaklaşık 10 kat daha fazla olması ve Çin-ABD ilişkilerinin iklim değişikliğinden terörizme kadar küresel ve bölgesel düzeyde işbirliğinin olması nedeniyle Pekin doğal olarak Washington'un hassasiyetlerine daha fazla dikkat etmeyi tercih etmektedir. Dolayısıyla Çin, ABD ile ilişkilerinin İran ile olan ilişkilerinden daha önemli olması nedeniyle ABD'yi tercih etmektedir. Bu noktada Çin, "sorumlu büyük güç" imajını korumasının yanı sıra, İran nedeniyle ABD ile karşı karşıya gelmemeye dikkat etmektedir. Diğer yandan da, İran ile enerji başta olmak üzere ekonomik ilişkilerinin kesintisiz devam etmesine özen göstermektedir.

Çin aynı zamanda ABD'den farklı olarak İran karşıtı uluslararası yaptırımların bir amaç değil, İran'ı müzakere masasına oturtmak için bir araç olarak görmektedir. Fakat Donald Trump başkanlığındaki ABD'nin KOEP'ten tek taraflı çekilmesi sonrasında, Çin'in İran karşıtı yaptırımların amaç değil müzakere masasına oturtulması için bir araç olduğu yönündeki yaklaşımının yeniden değerlendirilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bundan sonraki süreçte de Çin'in İran nükleer sorununa yaklaşımında amaç-araç tanımlaması politikasının ne yönde değişeceğini göstermesi açısından da önemli olacaktır. Çin'in genel yaklaşımına göre, ABD'nin nükleer antlaşmadan tek taraflı olarak çekilmesi İran'ı daha fazla nükleer silaha yöneltir, ancak İran nükleer sorununun müzakereler ile çözülmüş olması Kuzey Kore gibi ülkeler ile de müzakereyi kolaylaştırabilirdi. Bu bağlamda KOEP nükleer yayılmasının önlenmesi için iyi bir adımdı.⁴⁹ İran ile uluslararası toplumun angajmanının zayıflaması Kuzey Kore örneğinde olduğu gibi Tahran'ın da nükleer silaha sahip olması ile sonuçlanabilir. İran'ın nükleer silaha sahip olması ise Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Ortadoğu'daki güçler arasında bir nükleer yarış başlatabilir. Bu du-

⁴⁹ "Trump's challenge of Iran deal impedes int'l non-proliferation, erodes U.S. credibility", *Xinhuanet*, 14 October 2017, http://www.xinhuanet.com/english/2017-10/14/c_136678116.htm.

rum, ABD ve İsrail'in İran'a müdahalesine yol açabilecektir. Çin, enerji güvenliği nedeniyle Ortadoğu'nun istikrarına büyük önem vermektedir. İran nükleer sorununun derinleşmesi hem petrol fiyatlarını arttıracak, hem Hürmüz Boğazı'nı güvensizleştirecek, hem de arz güvenliğini tehlikeye sokacaktır. Bunun bir sonucu olarak Çin'in Ortadoğu, Orta Asya ve Güney Asya'daki ulusal çıkarlarını ve yatırımlarını olumsuz etkileyecektir. Bu nedenle Çin, Ortadoğu'daki jeopolitik riskler nedeniyle enerji güvenliği için kaynak ülke çeşitlendirmeye yönelik politikalar izlemektedir.

Kaynakça

Alperen, "Ümit, Bir Kuşak Bir Yol" Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası, *Bilge Strateji* 10, Sayı 9, (Güz 2018): 17-38.

Alperen, Ümit, *Reel Politik Düzenlemde İran-Çin İlişkileri*, IRAM, Şubat 2018.

Alterman, Jon B., John W. Garver, *The Vital Triangle: China, the United States, and the Middle East*, Washington D.C.: The CSIS Press, 2008.

Bates, Bill, *Rising Star: China's new security diplomacy*, Washington: Brookings Institution Press, 2007.

Caravelli, Jack, *Beyond Sand and Oil: The Nuclear Middle East: The Nuclear Middle East*, Oxford: Praeger, 2011.

Garver, John W., *China's Quest: The History of the Foreign Relations of the People's Republic of China*, New York: Oxford University Press, 2016.

Garver, John W., Is China Playing a Dual Game in Iran?, *The Washington Quarterly* 34, No.1, (Winter 2011): 75-88.

Garver, John, Flynt Leverett, and Hillary Mann Leverett, *Moving (Slightly) Closer to Iran China's Shifting Calculus for Managing Its "Persian Gulf Dilemma*, Edwin Reischauer Center, Nitze School of Advanced International Studies, John Hopkins University, October 2009.

Gill, Bates, "Discussion of 'China: A responsible great power'", *Journal of Contemporary China* 10, no. 26, (2001): 27-32.

Harold, Scott and Alireza Nader, *China and Iran: Economic, Political, and Military Relations*, RAND, Center for Middle East Public Policy, 2012.

Hua Liming, “Yilang He Wenti Jingji Dui Daguo Guangxi De Yingxiang”, *Heping Yu Fazhan Di2Qi*, Zongdi 114, (2010Nian4Yue): 35-42. (华黎明, “伊朗核问题前景及对大国关系的影响”, 和平与发展 2, 总第114, (2010年4月): 35-42.)

Hua Liming, “Yilang He Wenti Yu Zhongguo Zhongdong Waijiao”, *Alabo Shijie Yanjiu* 6, (2014Nian11Yue): 4-16. (华黎明, 伊朗核问题与中国中东外交, 阿拉伯世界研究, 第6期, (2014年11月): 4-16.)

Kemende, Willem van, *Iran's Relations with China and the West Cooperation and Confrontation*, Netherlands Institute of International Relations, The Hague, November 2009.

Ningthoujam, Alvite Singh, “Iranian Nuclear Program: A Chronology”, *Contemporary Review of the Middle East* 3, no. 1, (2016): 111–122.

Samore, Gary (ed.), *Iran's Strategic Weapons Programmes: A Net Assessment*, London: The International Institute for Strategic Studies, 2005.

Shariatinia, Mohsen, *The JCPOA in Crisis: Implications for Sino-Iranian Relations*, Alsharq Forum, May 2018.

Vaez, Ali, Karim Sadjadpour, *Iran's Nuclear Odyssey: Costs and Risks*, Carnegie Endowment, New York, 2013.

Xia Liping, “China: Responsible great power”, *Journal of Contemporary China* 10, no. 26, (2001): 17-25.

Yang Xingli, *Xiandai Zhongguo Yu Yilang Guanxi*, Beijing: Shishi Chubanshi, 2013. (杨兴礼, 现代中国与伊朗关系, 北京: 时事出版社, 2013.)

Zhen Junhua- Yang Xingli, “Xin Shiqi Zhongguo - Yilang Guanxi De Zhanlue Dingli Fenxi”, *Shijie Jingji Yu Zhengzhi Luntan* 2, (2009Nian): 71-76. (陈俊华 – 杨兴礼, 新时期中国 – 伊朗关系的战略 定理分析, 世界经济与政治论坛, 第2期, (2009年): 71-76.)

“The Iran Nuclear Issue: The View from Beijing“, *Crisis Group Asia Briefing*, No. 100, 17 February 2010.

İnternet Kaynakları

“ABD Başkanı Trump İran Nükleer Antlaşması'ndan çekildiklerini açıkladı”, *BBC News Türkçe*, 08 Mayıs 2018. Erişim: 20 Ağustos 2018. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44033357>.

"China", *EIA*, 14 May 2015. <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=CHN>.

"China pumps billions into Iranian economy as Western firms hold off", *South China Morning Post*, 01 December 2017, Accessed January 5, 2018. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2122435/china-pumps-billions-iranian-economy-western-firms-hold>.

"Chinese Company Signs Rail Deal With Iran", *Financial Tribune*, 03 January 2018, Accessed January 5, 2018, <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/79296/chinese-company-signs-rail-deal-with-iran>.

"Iran's Nuclear Programme: A Collection of Documents", *Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs*, 2005, Accessed July 20, 2017. <https://fas.org/nuke/guide/iran/uk2005.pdf>.

"Iran", *EIA*, 09 April 2018, Accessed June 5, 2018. <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=IRN>.

"Iran-China trade hit \$37b in 2017", *Iran Daily*, 17 March 2018, Accessed June 5, 2018. <http://www.iran-daily.com/News/211821.html>.

"Isfahan Nuclear Technology Center", *NTI*, 01 Jan 2001, Accessed April 5, 2015, <http://www.nti.org/learn/facilities/237/>.

"Nuclear Weapons: Who Has What at a Glance", *Arms Control Association*, 21 June 2018, Accessed: September 5, 2018. <https://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat>.

"Obama dodges question on Israeli nuclear Capability", *The Huffington Post*, 9 February 2009. Erşim: 10 Nisan 2018. http://www.huffingtonpost.com/john-v-santore/obama-dodges-question-on_b_165451.html.

"Prospects very bright for Iran-China ties: ambassador", *Mehrnews*, 17 September 2007, Accessed April 10, 2018. <http://en.mehrnews.com/news/24988/Prospects-very-bright-for-Iran-China-ties-ambassador>.

Rowberry, Ariana, "Sixty Years of Atoms for Peace and Iran's Nuclear Program", *Brookings*, Dec. 18, 2013. Accessed April 10, 2018, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2013/12/18/sixty-years-of-atoms-for-peace-and-irans-nuclear-program/>

“Security Council Briefed by Iran Sanctions Committee Chair; Members Voice Concern about Nuclear Activities, but Underscore Commitment to Negotiated Solution, United Nations Press Release SC/10029”, *UN*, 15 September 2010, Accessed April 10, 2018. <https://www.un.org/press/en/2010/sc10029.doc.htm>.

“Security Council Demands Iran Suspends Uranium Enrichment by 31 August, or Face Possible Economic, Diplomatic Sanctions, United Nations Press Release SC/8792“, *UN*, 31 July 2006, Accessed April 10, 2018, <http://www.un.org/press/en/2006/sc8792.doc.htm>.

“Security Council Imposes Additional Sanctions on Iran, Voting 12 in Favour to 2 Against, with 1 Abstention, United Nations Security Council, SC/99948”, *UN*, 9 June 2010. Accessed September 18, 2018, <http://www.un.org/press/en/2010/sc9948.doc.htm>.

“State Dept aims to cut Iran oil exports to zero but leaves wiggle room for some importers”, *CNBC*, 02 July 2018, Accessed September 18, 2018. <https://www.cnbc.com/2018/07/02/state-dept-aims-to-cut-iran-oil-exports-to-zero-leaves-some-leeway.html>.

“Trump’s challenge of Iran deal impedes int’l non-proliferation, erodes U.S. credibility”, *Xinhuanet*, 14 October 2017, Accessed April 11, 2018. http://www.xinhuanet.com/english/2017-10/14/c_136678116.htm.

“United Nation Security Council, UNSC S/487/1981”, *UN*, 19 June 1981. Accessed April 10, 2018. <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r027.htm>.

“Who Was Buying Iranian Oil And What Happens Next?”, *Oil Price*, 09 May 2018, Accessed September 18, 2018. <https://oilprice.com/Energy/Crude-Oil/Who-Was-Buying-Iranian-Oil-And-What-Happens-Next.html>.

“中国今年进口伊朗石油或创纪录 预计增加5%”, *IFENG*, 2017年01月07日, Accessed September 18, 2018. http://news.ifeng.com/a/20170107/50535860_0.shtml.

Branigin, William, “Iran set to scrap \$34 billionworth of civilian projects”, *Washington Post*, May 30, 1979, Accessed January 18, 2016. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/05/30/iran-set-to-scrap-34-billion-worth-of-civilian-projects/d7028db2-836a-41b8-868d-c2909e618bf8/>.

Landay, Jonathan S., "China to Halt Nuclear Deal With Iran, US Officials Say", *Christian Science Monitor*, 19 December 1996, Accessed February 4, 2014. <https://www.csmonitor.com/1996/1219/121996.us.us.4.html>.

Mackenzie, Peter, *A Closer Look at China-Iran Relations*, CNA Roundtable Report: China's Relations with Iran, (September 2010), Accessed June 5, 2016. https://www.cna.org/CNA_files/PDF/D0023622.A3.pdf/.

Wagner, Alex, "Bush Labels North Korea, Iran, Iraq an 'Axis of Evil'", *Arms Control Association*, March 1, 2002, Accessed July 20, 2017. https://www.armscontrol.org/act/2002_03/axismarch02.

Zoellick, Robert B., "Whither China: From Membership to Responsibility?" U.S. Department of State, September 21, 2005, Accessed July 18, 2015. <https://2001-2009.state.gov/s/d/former/zoellick/rem/53682.htm>.



İran’da Musaddık Dönemi: 1951-1953

Alptuğ Kuduoglu*

Öz

İran siyasi tarihinde en kritik dönemlerden biri Muhammed Musaddık dönemidir. 1940’lı yıllarda İran’da bir milliyetçi dalga bulunmaktaydı. Bu dalga 40’ların sonunda Milli Cephe’nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Toplumun farklı kesimleri Musaddık’ın liderliği altında Milli Cephe içerisinde bir araya gelmiştir. Milli Cephe’nin kampanyası ile birlikte 1951 yılında İran petroleri millileştirilmiş ve Musaddık Başbakan olmuştur. Musaddık ve hareketi CIA-MI6 tarafından 1953’te düzenlenen darbeye kadar İran siyasetinde etkili olmuştur. Bu çalışmada Musaddık hükümeti döneminde yaşanan siyasi gelişmeler incelenmiştir. Bununla birlikte çalışma Musaddık hükümeti tarafından yapılan reformlara ve bu reformların İran’daki siyasi alanı nasıl etkilediğine yer vermiştir. Diğer yandan Musaddık ve Büyük Güçler arasındaki mücadeleden de söz edilmiştir. 1953 Darbesi / Ajax Operasyonu olayını daha iyi anlayabilmek adına 1951-1953 arasında İran’ın hem içindeki ve dışındaki siyasi süreçleri analiz etmek önemlidir. Son olarak bu dönemin analizi İran toplumunun yabancı güçler karşısındaki kuşkuculuğunu ve 1979 Devrimi sürecini daha iyi kavrayabilmek adına bizlere katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Musaddık, Petrol, CIA, Ajax Operasyonu, 1953 Darbesi

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler ABD, alptug.kuduoglu@gmail.com ORCID: /0000-0002-6826-3769



Mossadeq Period in Iran: 1951-1953

Alptuğ Kuduoglu*

Abstract

One of the critical periods in Iran's political history is the term of Mohammed Mosaddeq. In the years of 1940's, there was a nationalist wave in Iran. That wave had been ended with the establishment of National Front at the end of 40's. Different segments of society had come together in the National Front under the leadership of Mosaddeq. With the campaign of National Front, the Iranian Oil had been nationalized and Mosaddeq became the Prime Minister in 1951. Mosaddeq and his movement had been effective on Iran's policy until the coup which was organized by CIA-MI6 in 1953. In this work, political events during the period of Mosaddeq government have been examined. Moreover, this study has given place to reforms that were made by Mosaddeq and how these reforms impacted to political area in Iran. On the other hand, the struggle between Mosaddeq and Great Powers also has been discussed. In order to understand the event of 1953 Coup / Ajax Operation better, it is important to analyse the political processes both inside and outside of Iran among 1951-1953. Finally, analysing of this time would contribute us to understand the process of 1979 Revolution better and scepticism of Iran's society towards foreign powers.

Keywords: Iran, Mossadeq, Oil, CIA, MI6, Ajax Operation, the 1953 Coup

* PhD Student, Marmara University, Institute of Middle East and Islamic Countries Studies, Political History of Middle East and International Relations Department, alptug.kuduoglu@gmail.com ORCID: /0000-0002-6826-3769

1. Giriş

1979 İran İslam Devrimi öncesinde İran'da Pehlevi hanedanı yönetiminde monarşik bir iktidar yapısı söz konusu olmuştur. İran halkının yönetiminde çok da söz sahibi olamadığı bu dönemde Batılı güçler ülke üzerinde birçok konuda imtiyaz elde etmişlerdir. Petrol alanında elde edilen imtiyaz bunlardan en önemlisidir. Bu alanda elde ettiği imtiyaz ile İran'dan petrol çıkartan ve bu petrolün karınının çok az bir kısmını İran ile paylaşan İngiliz Petrol Şirketi Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) halkta büyük bir huzursuzluğa neden olmuştur. 1940'ların sonu itibariyle Musaddık ve Milli Cephe Hareketi İran halkının bu tepkisini başarılı bir siyasetle gündeme getirmiştir. Milli Cephe yürüttüğü kampanya ile İran petrolçilerinin millileştirilmesini talep etmiştir. Neticede kampanya başarılı olmuş ve İran halkının teveccühünü kazanan Muhammed Musaddık 1951 yılında Başbakanlık koltuğuna oturmuştur. 1953 yılında yapılan CIA-MI6 destekli darbe ile iktidardan indirilmesine kadar geçen süre İran'da Musaddık Dönemi olarak bilinmektedir.

Bu çalışma içerisinde bu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler ele alınmaktadır. İlk bölümde Musaddık'ın iktidara geliş sürecinden söz edilmektedir. Bu dönemde İran'da var olan siyasi atmosfer, İran petrolçileri konusundaki pazarlıklar ve ortaya çıkan milliyetçi dalga üzerinde durulmaktadır. Ardından Musaddık iktidarının birinci ve ikinci dönemi iki farklı başlık altında ele alınmaktadır. Bu dönemlerde yaşanan iç ve dış siyasi gelişmeler üzerinde durulmaktadır. Petrolünün millileştirilmesi kararının fiilen uygulanmasının sonuçları, Musaddık-İngiltere mücadelesi, Musaddık-Şah rekabeti, Musaddık yönetiminin iç politikadaki reformları ve bu reformların siyasi alana etkileri bu başlıklar altında incelenmektedir. Son bölümde ise 1953 Darbesi'ne giden süreç ve darbenin sonuçları anlatılmaktadır. Darbeye giden yolda Süper Güçler olarak kabul edilen İngiltere ve ABD'nin İran üzerindeki faaliyetleri irdelenmektedir. Bununla birlikte bu bölümde darbe sonrası İran petrolçileri konusunda gerçekleştirilen düzenlemelere ve darbenin 1979 Devrimi öncesi nasıl bir miras bıraktığına ışık tutulmaktadır. Çalışma boyunca darbeye zemin hazırlayan iç-dış faktörleri yansıtmak ve hem iç hem de dış faktörlerin darbenin başarıya ulaşmasında belli oranlarda rol oynadığını gözler önüne sermek hedeflenmektedir. İç faktörler açısından bakıldığında İran'daki yerleşik seçkinleri etkileyen Musaddık reformları üzerinde durmak gerekmektedir. Diğer taraftan petrolün millileş-

tirilmesi başta olmak üzere Süper Güçler'in imtiyazlarını ortadan kaldıran gelişmeler de darbenin dış faktörlerini anlamak açısından önemlidir. Bu kapsamda Musaddık döneminde yaşanan gelişmeleri detaylıca yansıtmak ve 1953 Darbesi'ne giden sürece ışık tutmak amaçlanmaktadır.

2. Musaddık'ın İktidara Geliş Süreci

1925'te Rıza Han Pehlevi kendi hanedanını ilan etmesiyle birlikte İran'da ciddi bir muhalefet ile karşılaşmıştır. O dönem İran parlamentosunda yer alan Musaddık ve arkadaşları bu muhalefetin başını çekmiştir. Ancak Şah'ın gücünü arttırmasıyla Musaddık ve arkadaşları Şah'a karşı muhalefetlerinin bedelini ödemek durumunda kalmışlardır. 1925'ten itibaren Rıza Şah'ın otoritesini arttırmasıyla bu isimlerin çoğu sürgün edilmiş, tutuklanmış ya da öldürülmüştür.¹ Musaddık ise bir süre Ahmedabad'daki evinde zorunlu ikamet altında tutulmuş, 1940 yılında ise Birjand'da hapse atılmıştır. Ancak 1941'de Müttefiklerin II. Dünya Savaşı'nda Nazi yanlısı olduğunu ileri sürerek Rıza Şah'ı indirmesiyle Musaddık hapisten salıverilmiştir. Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah yeni hükümdar olarak İran'ın başına getirilmiştir. Diğer yandan, hapisten çıkan Musaddık yeniden siyasete dönmüş ve 1943 seçimlerinde Tahran'dan milletvekili seçilerek meclise girmeyi başarmıştır.²

1941'deki Şah değişimi ile Muhammed Rıza Pehlevi'nin babası Rıza Şah yerine iktidara gelmesi siyasal alandaki muhalefeti yeniden canlandırdı. Tahta çıktığında ülkesi işgal altında olan Muhammed Rıza Şah henüz sağlam bir iktidar yapısı kurmuş değildi. Bu nedenle iktidarını paylaşmak durumundaydı. Şah'ın baskısı altında kalan gruplar yeniden gün yüzüne çıkıyordu. Ulema, aşiret liderleri, toprak sahipleri bunların başında geliyordu. Bunların yanında işçi sınıfının çıkarlarını savunan henüz yeni doğmuş Tudeh Partisi ve 1905 İran Meşrutiyet Devrimi'nin taşıyıcısı olan meşrutiyetçi liberaller bulunuyordu. Bu dönemde ülke dış güçlerin etkisi altındaydı.

¹ Mansoor Moaddel, "Mossadegh, Mohammed", *Encyclopedia Of The Modern Middle East&North Africa*, s.s.1580-1581, Cilt 2, Ed. Philip Mattar, (Dabbagh: Thomson Gale, 2004), s.1580.

² Moaddel, "Mossadegh, Mohammed", 1580; Suad Pira ve Osman Gazi Özgüdenli, "Musaddık, Muhammed", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, s.s. 228-229, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310157.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.03.2018), 228.

İngiltere monarşi, aşiretler ve toprak sahipleri arasındaki ittifakı teşvik ederken, Sovyetler Birliği Tudeh Partisi'nin çalışmalarını destekliyordu. ABD ise silahlı kuvvetler ile temas kurmak konusunda çaba göstermekteydi. Büyük güçlerin İran üzerindeki bu mücadelesi İran halkını derinden etkilemekteydi.³ Bununla birlikte bu dönemde İran'daki hükümetlerin kısa süreli olması hoşnutsuzluğu artırıyordu. 1941-1951 arası İran'daki hükümetlerin ayakta kalma ortalaması yalnızca 7 ay idi. Zayıf parlamento desteği ve hükümeti kuran meclis grupları arasındaki ittifakların kaygan bir zemine sahip olması böyle bir sonucu beraberinde getirmekteydi. Bundan dolayı ülkede herhangi bir kriz ortaya çıktığında hükümetin dağılması gündeme geliyordu.⁴

40'lı yılların sonunda gündemde olan en önemli mesele İran petroleri üzerinde yapılan pazarlıklardı. İngiliz petrol devi Anglo-Iranian Petrol Company (AIOC) İran'da dünyanın en büyük petrol rafinerisine sahipti. İran'da sahip olduğu bu petroler ile dünyanın ikinci en büyük ham petrol ihracatçısıydı. Ayrıca dönemin üçüncü en büyük petrol rezervini elinde bulunduyordu. İran'daki petroler AIOC'un yıllık karının %75'ini oluşturuyordu. Bu karların çoğu şirketin İngiltere'deki hissedarlarına aktarılıyor ve aynı zamanda Irak, Endonezya, Kuveyt'teki yatırımlara harcanıyordu. Diğer yandan İngiliz donanmasının petrol ihtiyacının %85'i AIOC tarafından karşılanmaktaydı. Dolayısıyla AIOC o dönemde gerek İngilizler için gerekse İranlılar için büyük bir anlam ifade etmekteydi.⁵ Şirket İran ile daha evvel yapılan antlaşmalar sayesinde bu güce ulaşmıştı. 1933 Petrol Antlaşması ile İran yönetimi AIOC'un yıllık gelirlerinin yalnızca %17'sini elde etmişti. 40'lı yılların sonlarına doğru bu durum tartışılmaktaydı. Bu konuda yürütülen gizli pazarlıklarda İngilizler İran'ın kardaki payını %24'e çıkararak bir ek antlaşma yapmayı teklif ettiler.⁶ 1949 yılında Şah'ın İngilizler lehine yapılan antlaşmayı kamuoyuna açıklaması ve seçimlere müdahale etmesi İran'da yeni gelişmeler ortaya çıkardı. Şah'ın tavırlarına öfkelenen

³ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 320-322.

⁴ Fariborz Mokhtari, "Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue", *Middle East Journal* 62, Sayı 3 (Yaz 2008), 462-463.

⁵ Ervand Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", *Science&Society* 65, Sayı 2 (Yaz 2001), 185.

⁶ Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", 185.

muhalefet ortak bir çatı altında bir araya geldi. Musaddık'ın fiili lider olarak ön plana çıktığı Milli Cephe hareketi bu şekilde kuruldu.⁷

Milli Cephe tabanı çoğunlukla kentli orta ve alt sınıflara dayanan bir hareketti.⁸ Şah ve Britanya İmparatorluğu'na karşı kurulmuş geniş tabanlı gevşek bir koalisyondu. İran Partisi, Ulusal Parti, Emekçiler Partisi, Tahran Pazar Ticareti Derneği cephe içerisinde yer alan en önemli örgütler⁹ olarak öne çıktılar. Musaddık ve hareketi geleneksel "Pazar" ile bağlantısı olan ulemeden da önemli bir destek sağlamaktaydı. Ulema içerisinde dönemin en önemli siyasi figürlerinden Ayetullah Abdülkasım Kaşani bu desteğin başını çekmekteydi.¹⁰ Kaşani dışında mecliste de yer alan Şemsettin Quatabadi, Ahmed Safai, Bekir Celil Musavi bu hareketi destekleyen isimlerdi. Ayrıca Ebu Fazıl Zencani ve kardeşi Rıza Zencani de meclis dışında hareketi destekleyen din adamları arasında yer alıyordu.¹¹ Ancak Ulema'nın genel tutumuna bakıldığında bu dönemde siyasetten uzak bir tavır sergilediği ifade edilmektedir. Özellikle Kum Uleması bu dönemde siyasetten uzak durmayı tercih etmiştir.¹²

Milli Cephe, siyasi kampanyasının temelini İngiliz kontrolündeki AIOC'u yerleştirmişti. Şirket hisselerinin çoğu İngilizlerin elinde bulunuyordu. İranlılar açısından bu şirket ülkedeki İngiliz nüfuzunun açık bir örneğini oluşturmaktaydı. Milli Cephe ve Musaddık bu petrol şirketini İngilizlerin İran'daki kolu olarak damgalayarak petrol sanayisinin millileştirilmesini talep etmeye başladılar. Ardından kamuoyunu ikna etmek adına çeşitli gösteriler düzenlediler. Ayrıca Ulema vaazlar aracılığıyla bunun İslami bir mücadele olduğunu yayarak Milli Cephe'ye destek çağrısında bulundu.¹³

⁷ Mark J. Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", *International Journal of Middle East Studies* 19, Sayı 3 (Ağustos 1987), 262.

⁸ Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 262.

⁹ Milli Cephe Hareketi içerisinde yer alan çeşitli gruplar ve örgütler için bakınız: Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 262.

¹⁰ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 152-153; Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 323.

¹¹ Shahrugh Akhavi, "The Role of Clergy in Iranian Politics, 1949-1954", *Musaddık Iranian Nationalism and Oil*, ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, (Londra: I. B. Tauris&CoLtd, 1988), 96.

¹² Ulemanın bu dönemdeki tavrıyla ilgili ayrıntılar için bakınız: Akhavi, "The Role of Clergy in Iranian Politics, 1949-1954", 91-118.

¹³ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 323-324.

Aynı dönemde Milli Cephe mecliste mevcut temsilcileri ile bu meseleyi gündeme getirdi. Diğer yandan bu dönemde Irak ve Suudi Arabistan petroleri konusunda yaşanan gelişmeler de İran'ı etkiliyordu. Suudi yetkililer ABD petrol şirketi ARAMCO ile karın %50-50 bölüşülmesi hususunda bir antlaşma yapmışlardı. Böylece 1949'da 38 milyon dolar olan Suudi Arabistan'ın yıllık petrol geliri 1950'de 111,7 milyon dolara çıkmıştı. Ayrıca İngiliz şirketinin karşı çıkmasına rağmen Irak hükümeti ile de yeni bir kar paylaşım antlaşması imzalanmıştı. Bu gelişmelerden etkilenen Musaddık'ın Başkanı olduğu Petrol Komitesi de yeni bir petrol antlaşması konusunda çalışmalarını hızlandırdı.¹⁴

17 Aralık 1950'ye gelindiğinde Parlamento Petrol Komisyonu ülkedeki petrol sanayisinin millileştirilmesi gerektiğine dair tavsiye kararı aldı. Bu kritik karara Ayetullah Kaşani bir fetva yayımlayarak destek verdi ve insanları 24 Aralık'ta Kraliyet Cami'ne davet etti. Burada çeşitli konuşmacılar tarafından millileştirmenin doğruluğuna dair binlerce kişilik kalabalığa vaazlar verildi. Yürütülen bu kampanyayı değerlendiren dönemin İran Başbakanı Razmara millileştirme konusunda çekinceleri olduğunu belirtti. Razmara İran'ın henüz kendi petrolünü çıkaracak ve uluslararası pazarlara aktaracak kapasitesi olmadığını düşünüyordu. Ancak Başbakanın bu tavrı kampanyayı daha da sertleştirdi. Şubat ayının sonuna doğru İngilizler yumuşadılar. Ancak pazarlık masasına oturmak için çok geç kalmışlardı. 7 Mart 1951'de gergin siyasi atmosferde Başbakan Razmara suikasta uğradı ve hayatını kaybetti. Olay sonrası suikastı yapan kişi Halil Tahmasebi başta Kaşani olmak üzere çok sayıda isim tarafından açık bir şekilde tebrik ediliyor ve suikast onaylanıyordu. Oluşan bu atmosferde millileştirme tasarısı 15 Mart 1951'de meclise getirildi. Yapılan açık oylama sonucu tasarı oybirliği ile kabul edildi.¹⁵

20 Mart günü Şah, Hüseyin Ala'yı Başbakan olarak atadı. Ala, parlamento desteği olan milliyetçi, ılımlı ve Batı yanlısı bir devlet adamı olarak bilinmekteydi. Hızlı bir şekilde kabinesini meclise sundu. Meclis petrol konusundaki kararın hemen uygulanmasını ve AIOC'un petrol endüstrisindeki varlıklarının hükümete devredilmesini istiyordu. Bu konuda yapılan

¹⁴ Veysel Ayhan, İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006), 181.

¹⁵ Mokhtari, "Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue", 466-468.

baskılara daha fazla dayanamayan Ala, 28 Nisan 1951’de istifasını verdi. Hemen ardından Muhammed Musaddık meclis tarafından hâlihazırdaki 100 vekilin 79’unun onayını alarak Başbakanlığa aday gösterildi. Meclis dışındaki Ayetullah Kaşani Musaddık’a desteğini kamuoyuna açıkladı. Milli Cephe ve Kaşani taraftarları Musaddık’a destek vermek adına sokakları doldurdular. Sürecin sonunda 30 Nisan 1951’de Şah, Musaddık’ı Başbakan olarak atamak durumunda kaldı.¹⁶ Böylece İran’da Milli Cephe’nin kampanyası başarıya ulaştı ve Musaddık İran Başbakanı olarak göreve başladı.

3. Musaddık İktidarının İlk Dönemi

Petrolün millileştirilmesi yasası parlamento onayından geçtikten sonra Musaddık kabinesini oluşturdu. Musaddık liderliğindeki yeni hükümet programında iki ana husus amaç olarak belirlenmişti. İlki petrolün millileştirilmesi yasasını uygulamaya geçirmek ve buradan sağlanacak gelirle ekonomiyi canlandırmaktı. İkincisi ise parlamento ve belediye seçimlerine yönelik bir seçim yasası reformu gerçekleştirmektir.¹⁷

Musaddık hükümeti ilk olarak petrolün millileştirilmesi meselesine odaklandı. Bu doğrultuda Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC) kuruldu ve AIOC ile görüşmeler başladı. Petrol üzerindeki kontrolün İngiliz petrol şirketinden uzlaşılı yoluyla alınıp yeni kurulan milli şirketine devredilmesi amaçlanmaktaydı.¹⁸ Musaddık’a göre, AIOC İngiltere’nin İran’ın iç işlerine karışmasının bir aracıydı. İran siyasetinin yozlaşmasına ve İran halkının fakirleşmesine neden oluyordu. Dolayısıyla petrolün millileştirilmesi bir anlamda İran milletinin yeniden doğuşu anlamına gelecek bir adımdı. Bu nedenle Musaddık hükümeti petrolün millileştirilmesi yasasının herhangi bir değişiklik yapılmadan tamamen kabul edilmesini pazarlık sürecinde talep etmekteydi. Petrolün millileştirilmesi yasasının geri döndürülemez olduğunu belirten Musaddık, bu konuda tavizsiz ve sert bir tavır takınıyordu. İngiltere ise ancak petrol üretim süreçlerindeki kontrolünün devam

¹⁶ Mokhtari, “Iran’s 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue”, 469.

¹⁷ Fakhreddin Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, (New York: St. Martin’s Press, 1989), 259.

¹⁸ Abrahamian, *Modern Iran Tarihi*, s.155.

edeceği bir millileştirmeyi kabul edebileceğini vurguluyordu. Sonuçta taraflar arasında yapılan ilk müzakerede anlaşma zemini bulunamadı. Sonrasında ABD devreye girerek Musaddık hükümeti ile anlaşmak üzere Averell Harriman'ı görevlendirdi. Harriman ile yapılan müzakereler sonrası iyimser bir havanın oluşması ile İngiltere de sürece dâhil edildi. 1951'in Ağustos ayında İngiliz yetkililer Tahran'a geldiler. İngilizler burada yapılan müzakerelerde petrolden elde edilen karın ancak yarısını verebileceklerini, bundan fazlasını ise veremeyeceklerini ilettiler. ABD yetkilileri de bu görüşü destekledi. Bununla birlikte İngilizlerin öne sürdüğü bir şart daha vardı. Petrol üretim süreçlerinin tamamından sorumlu olacak kişinin bir İngiliz yönetici olmasını talep ettiler. Millileştirme yasasına uymayan bu talep kabul görmeyince görüşmeler tıkanı ve taraflar arası müzakereler başarısızlık ile sonuçlandı.¹⁹

Uzlaşma yoluyla petrol sanayinin milli kuruluşu devri gerçekleşmeyince Eylül ayına gelindiğinde Musaddık yeni bir hamle yaptı. İngiliz petrol şirketinin sahip olduğu petrol kuyuları ve boru hattıyla birlikte NIOC kurumuna devredilmesi adına talimat verdi. Kararın ardından İngiltere İran'daki petrol şirketinin tüm personelini tahliye etti. Ayrıca İran'a ham madde ve materyal ihracatını keserek ülkeye ambargo uygulamaya başladı. İran hükümeti petrol üretimini devam ettirecek eğitimli teknisyen ve mühendislere sahipti. Dolayısıyla personellerin tahliyesi çok büyük bir sorun yaratmadı. Ancak ülke petrolüne uygulanan ambargo, daha sonraki süreçte diğer bazı Avrupa ülkelerinin de buna katılmasıyla, İran ekonomisine zarar veren bir unsur haline alacaktı.²⁰ Öte yandan İngilizler tarafından Eylül ayında askeri caydırıcılık adına da çeşitli adımlar atıldı. Bölgede bulunan Mauritius adlı İngiliz Kruvazörün yanına 4 Destroyer daha gönderildi. Ardından bu gemiler Abadan yakınlarında atış talimi gerçekleştirdiler. Bununla birlikte bölgedeki İngiliz Kara ve Hava Kuvvetleri de güçlendirildi.²¹

Diğer yandan İngiltere konuyu uluslararası alana da taşıdı. Birleşmiş Milletler ve Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'na taşınan İran petrolü meselesi, İran'a yönelik uluslararası bir kampanya haline aldı. Musaddık

¹⁹ Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 260-262.

²⁰ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 155; Laraine Newhouse Carter, "History of the People", *Iran: A Country Study*, Ed.Richard F. Nyrop, (Washington DC: American University, 1978), 60.

²¹ Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 263.

uluslararası alanda davasını savunarak İran'ın kendi doğal kaynakları üzerinde denetim hakkı olduğunu vurguladı.²² Kasım 1951'de BMGK'daki çalışmaları –tam 49 gün süren- tamamlanınca ülkeye döndü. Yaptığı çalışmaları parlamentoya sunarak Meclis ve Senato'dan güvenoyu aldı.²³ Bu noktada konunun uluslararası bir boyut kazanmasının Musaddık'ı iç politikada güçlendiren bir durum olduğunu söylemek gerekmektedir. Konunun uluslararası kurumlarda ele alınması Musaddık'a davasını dünyaya duyurması için önemli bir fırsat sağlamıştır. Bu durum İngiliz karşıtlığının da etkisiyle İran petrollerine yönelik ilgiyi arttırmıştır. Musaddık'ın muhaliflerine göre ise bu durum Musaddık'ın İran petrolünü yabancı bir güç karşısında millileştiren bir kahraman olarak resmedilmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda meselenin uluslararası alanda milli bir meseleye dönüşmesiyle kendisine yönelik muhalefeti imkânsız hale getirmiştir.²⁴ Diğer yandan Musaddık'ın uluslararası kurumlardaki bu çalışmalarının kendisinin TIME Dergisi tarafından yılın devlet adamı olarak seçilmesini sağladığını da ifade etmek gerekmektedir.²⁵ Dolayısıyla İngiltere'nin petrol meselesini uluslararası alana taşımasının konuyu kendisi açısından daha da karmaşık hale getirdiği ve Musaddık'ı güçlendirerek popülaritesini ülke dışına da taşıdığı ifade edilebilir.

Bu noktada İran'da Musaddık iktidarına yönelik ABD'nin tutumundan da söz etmek gerekmektedir. Musaddık iktidarının ilk döneminde ABD yönetimi Britanya'dan farklı bir tutum takınmıştır. Truman yönetimindeki ABD, Britanya'nın İran'a yönelik askeri bir operasyon yapmasını engellemeye çalışmıştır. Ayrıca Britanya ile birlikte Musaddık'ın devrilmesi adına bir çalışma yürütmeyi reddetmiştir.²⁶ Truman yönetimi bu dönemde Musaddık meselesini Soğuk Savaş atmosferi çerçevesinde değerlendirerek İran'a karşı yapılacak agresif bir hareketin ülkeyi Sovyetlere yaklaş-

²² Hamid Dabashi, İran: *Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 141.

²³ Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 272-273.

²⁴ Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 270-271.

²⁵ Boris Chaliapin, "Mohammed Mossadeg: Man of the Year," *TIME Dergisi*, 7 Ocak, 1952, <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19520107,00.html>, (Erişim Tarihi: 11.12.2018)

²⁶ Ray Takeyh, "What Really Happened in Iran: The CIA, the Ouster of Mosaddeq, and the Restoration of the Shah", *Foreign Affairs* 93, Sayı 4 (Temmuz-Ağustos 2014), 5.

tırabileceğini düşünmüştür.²⁷ İran'ın "İkinci Çin" olabileceği endişesini taşıyan Truman yönetiminin İran politikası Musaddık hükümetine destek vermek ve petrol sorununu diplomasiyle çözüme kavuşturmak olmuştur. Amerikalı yetkililer bu politikalarından dolayı zaman zaman İngilizlerle tartışmalar da yaşamışlardır.²⁸ İngilizler İran'da derin kökleri olan bir milliyetçilik olmadığını, Musaddık'a destek verilmesinin sadece kendisinin iktidardan düşmesini geciktireceğini ve Musaddık hükümeti düştüğünde yerine komünist bir yönetimin gelmeyeceğini söyleyerek Amerikalıları ikna etmeye çalışmışlardır. Truman yönetimi ise bu itirazları kabul etmemiş, Musaddık'a yönelik politikasını devam ettirmiştir.²⁹

1952 yılına gelindiğinde Şah ile Musaddık arasındaki sorunlar da artmaktaydı. Musaddık ülkedeki monarşi ve toprak sahiplerinin gücünü azaltmak adına seçim yasasında birtakım reformlar yapmayı tasarlamaktaydı. Ancak seçim öncesi bu reformları gerçekleştirmeyi başaramadı. Şehir merkezlerindeki sayım tamamlanıp meclis seçimlerinde yeterli milletvekili çoğunluğuna ulaştığı anda Musaddık seçimleri durdurdu.³⁰ Ardından kabinesini oluşturmaya başlayan Musaddık o döneme kadar Şah tarafından seçilen Savaş Bakanı'nı atama yetkisinin kendisine verilmesini talep etti. Şah için Savaş Bakanı'nı atamak önemliydi. Çünkü ordunun kontrolü Savaş Bakanı üzerinden gerçekleştiriliyordu.³¹ Musaddık ise Şah'ın bu bakanlık sayesinde hâkim olduğu ordu aracılığıyla seçimlere tesir ettiğini ileri sürüyordu.

²⁷ Mostafa T. Zahrani, "The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq v. The CIA in Retrospect", *World Policy Journal* 19, No 2 (Yaz 2002), 95.

²⁸ Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 267.

²⁹ Zahrani, "The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq v. The CIA in Retrospect", 95.

³⁰ Musaddık'ın bu tutumu İran'ın geleneksel toplum yapısı ile ilintili değerlendirilmektedir. İran'da o dönem kırsal nüfus oranı kentsel nüfustan fazlaydı. Bununla birlikte kırsal nüfus alanlarında güçlü aşiretler ve yerel liderlerin etkisindeki seçmenler özerk hareket edemiyorlardı. Tahran ve Tebriz gibi şehir merkezlerinde Musaddık destekçisi değişim yanlısı isimler %95'e varan oy oranlarına ulaşırken, kırsal kesimlerde tam tersi bir durum söz konusuydu. 1952 Seçimlerinde kent merkezlerindeki oy sayımı tamamlandığında seçimi durduran Musaddık yönetim çoğunluğu elde etmeyi başardı. Aksi halde çoğunluğu kaybetme ihtimalinin söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Bu konuyla ilgili kaynak olarak bakınız: Richard Cottam, "Nationalism in Twentieth-Century Iran and Dr. Muhammad Musaddık", *Musaddık Iranian Nationalism and Oil*, Ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, (Londra: I. B. Tauris&CoLtd, 1988), 96.

³¹ Abrahamian, *Modern Iran Tarihi*, 155.

Atamanın kendisi tarafından yapılmasının anayasal açıdan daha uygun olduğunu düşünmekteydi. Neticede Şah Musaddık'ın bu talebine rıza göstermeyince Musaddık 17 Temmuz 1952'de istifa etti.³²

Musaddık'ın istifası sonrası ülke genelinde tepkiler ortaya çıktı. İlk olarak Abadan'daki petrol alanlarında çalışan petrol işçileri tepki gösterdiler ve işlerini bırakıp protesto başlattılar. 19 Temmuz'da Tahran'da bir protesto gösterisi düzenlendi. Ancak asıl etkili olan eylem 21 Temmuz'da Milli Cephe'nin liderliğinde gerçekleştirilen gösterilerdi. Bu eylemler sırasında İran ordusu ile sivil vatandaşlar arasında kanlı olaylar yaşandı. Açılan ateş sonucu 30 kadar insan hayatını kaybetti. Halkın Musaddık'a verdiği desteği anlayan Şah, bununla başa çıkamayacağını gördü. Milli Cephe yetkilileri ile görüşen Şah Musaddık'ı yeniden Başbakanlığa getirdiğini açıkladı. Musaddık kısa süre içerisinde Savaş Bakanı'ni da kendisinin belirlediği bir kabine oluşturdu. Meclis ve Senato tarafından onaylanan bu kabine 26 Temmuz'da Şah'a sunuldu. Neticede Musaddık süreci büyük bir destek alarak başarıyla atlattı. Temmuz 1952'deki Şah-Musaddık Krizi³³ sırasında Musaddık'ın galip çıkmasının çeşitli sebepleri vardır. Şah'ın hadiseleri önlemekteki başarısızlığı ve kararsızlığı bu sebeplerden bir tanesidir. Ancak temel sebep Musaddık'a verilen toplumsal destektir. Musaddık liderliğindeki Milli Cephe'nin hegemonyasının, bu cephenin üyelerinin bağlılıklarının ve göstermiş oldukları azmin sürecin başarıya ulaşmasında etkili olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Musaddık'a çeşitli yönlerden muhalefet eden Tudeh Partisi'nin de bu süreçte kendisini desteklemesi sürecin başarıya ulaşmasında etkili olmuştur. Temmuz 1952 protestoları bir anlamda monarşi karşıtlığı üzerinden geliştirilen güçlü bir tepki olarak görülebilir.³⁴

³² Habib Ladjevardi, "Constitutional government and reform under Musaddiq", *Musaddiq Iranian Nationalism and Oil*, Ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, (Londra: I. B. Tauris&CoLtd, 1988), 74-75

³³ İran'da 17 Temmuz 1952'de Başbakan Musaddık'ın istifasıyla başlayan ve 21 Temmuz 1952'de Şah'ın geri adım atmasıyla sona eren olaylar "30 Tir-21 Temmuz Krizi" olarak bilinmektedir.

³⁴ Ladjevardi, "Constitutional government and reform under Musaddiq", 75; Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 290-291.

4. Musaddık İktidarının İkinci Dönemi

Temmuz 1952 Olayları İran'ın iç ve dış siyasetindeki gelişmeler açısından bir dönüm noktasıdır. Olaylar sonrası güçlenen Musaddık yönetimi içeride çeşitli reformlar gerçekleştirdi, dışarıda ise düşmanları ile arası giderek açıldı. Temmuz 1952'de yaşanan olaylar sonrasında İngiliz ve Amerikalı yetkililer arasında Musaddık'tan kurtulmanın tek yolunun darbe olduğu fikri konuşulmaya başlandı. 1952 Temmuz olaylarından sonraki gün İngiliz Savaş Ofisi (Dönemin Savunma Bakanlığı) Tahran'daki Askeri Ataşeliğe çektiği telgrafta İran ordusunun durumu hakkında bilgi istedi. Ordunun havasının nasıl olduğu, Şah-Hükümet arası çatışmalarda kimin yanında durduğu, darbe yapma kabiliyetinin olup olmadığı ve muhtemel darbe liderlerinin kimler olabileceği hakkında sorular soruldu.³⁵ Musaddık'ın içeride giderek güçlendiğini fark eden Batılı güçler meseleyi çözebilmek adına her türlü yöntemi düşünmeye başlamışlardı.

Temmuz 1952 Olayları sonrası yeni kabinesini kuran ve Başbakanlık görevine yeniden gelen Musaddık, hızlı bir şekilde reform hareketine girişmek arzusundaydı. Bu amaçla hükümeti kurduktan birkaç gün sonra meclisten bir talepte bulundu. Altı ay süreyle geçerli olmak üzere yasama yetkilerinin kendisine verilmesini istedi. Bunu reformları hızlı bir biçimde gerçekleştirmek amacıyla istediğini belirtmekteydi. Elbette Musaddık'ın bu talebine ilişkin çeşitli eleştiriler getirildi. Ancak nihayetinde 6 Ağustos'ta Meclis Musaddık'a 6 ay geçici süreyle yasama yetkilerini vermeyi kabul etti. Ardından 11 Ağustos'ta Senato bu kararı onayladı. Böylece 9 maddelik programı uygulamak amacıyla altı aylık bir süre için geçerli olmak üzere Senato ve Meclis Musaddık'a bağlanmış oldu.³⁶

Bahsi geçen dokuz maddelik program kapsamında birçok alanda geniş çaplı reformlar yapılması planlanıyordu. Program kapsamında belediye ve meclis seçimleri için seçim reformu, finansal konularda yapılacak düzenlemelerle bütçenin revize edilmesi, üretim artışını sağlamayı ve işsizliği önlemeyi amaçlayan ekonomik reform, millileştirilmiş petrol kaynaklarının çıkarılması noktasında gerekli yasal düzenlemeler yapılması hedeflenmişti. Ayrıca köylerde yerel konseylerin kurulması, yargı reformu, basın reformu, kamu kurumlarında (sivil, askeri, yargısal) düzenlemeler de bu

³⁵ Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", 195-196.

³⁶ Ladjevardi, "Constitutional government and reform under Musaddiq", 75-76.

program dâhilindeydi. Son olarak eğitim, kamu sağlığı ve iletişim alanında da gerekli reformları yapmak amaçlanmıştı.³⁷

Musaddık'a geniş yetkiler veren yasa Batı basınından ciddi eleştiriler aldı. New York Times'ta çıkan bir haberde Musaddık'a yönelik "Hitler taktikleri uygulayarak bir darbe yürürlüğe koymak" suçlaması dile getiriliyordu. Musaddık bu eleştirilere karşı içeride birliği sağlamak amacıyla bu yasayı istediğini söyleyerek cevap vermekteydi.³⁸

Sonuçta yasama ve yürütme yetkilerini elde etmiş olan Başbakan Musaddık hızlı bir biçimde reform sürecini başlattı. Kasım ayında çıkarılan karnameler ile hükümetin toprak reformu politikası yürürlüğe girdi. Buna göre tarım arazilerinden toprak sahiplerinin elde ettiği gelirin %20'si kesilecekti. Bu %20'nin %10'u toprağı ekip biçen köylülere verilecek, %10'u ise kırsal alanlara yönelik geliştirme ve işbirliği fonuna devredilecekti. Kırsal konseylerin idaresi altında olan bu fon, kırsal alanda yapılacak geliştirmeler amacıyla kullanılacaktı. Diğer yandan toprak sahiplerinin köylülerden mevcut yasanın üzerinde herhangi bir aidat ya da hizmet talep etmesi yasaklanmaktaydı.³⁹ Bununla birlikte köy kalkındırma programı ve sulama amaçlı baraj projeleri başlatıldı.⁴⁰ Yargı alanında da çeşitli düzenlemeler gerçekleştirildi. Askeri mahkemelerinin yetkileri askeri alandaki meseleler ile sınırlandırılırken, özel mahkemeler ise tamamen kaldırıldı. Temyiz Mahkemesi feshedilerek Muhammed Saruri başkanlığında yeniden yapılandırıldı. Benzer şekilde Disiplin Mahkemesi de feshedildi ve yeniden yapılandırıldı. Diğer yandan yargıçların istihdamı konusunda da kritik bir reform gerçekleştirildi.⁴¹

Bu dönemde yapılan bir diğer reform seçim yasası üzerine oldu. Seçim reformu ile vekil sayısı 136'dan 172'ye çıkarıldı. Oylama süresi bir gün ile sınırlandırıldı. Oy kullanmak için okuryazar olma şartı getirildi. Kadınlara belediye seçimlerinde oy kullanma hakkı tanındı. Bütün bu düzenlemeler

³⁷ Ladjevardi, "Constitutional governmentand reform under Musaddiq", 76.

³⁸ Ladjevardi, "Constitutional governmentand reform under Musaddiq", 77.

³⁹ Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 294.

⁴⁰ Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution*, (New Haven and London: Yale University Press, 1981), 135-136.

⁴¹ Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 295.

mecliste tartışmalara ve hükümete yönelik eleştirilere neden oldu.⁴² Eğitim alanında üniversitelerin özerkliği konusunda bir düzenleme gerçekleştirildi. 1934 yılında Tahran Üniversitesi'ne verilen ancak yürürlüğe girmeyen bir özerklik söz konusuydu. Musaddık yetkilerini de kullanarak çıkardığı kararname ile Tahran Üniversitesi'ne finansal özerkliğini verdi.⁴³

Kritik reformlardan birisi de orduya yönelik gerçekleştirilen reformlardı. Savaş Bakanlığı'nın adı Savunma Bakanlığı olarak değiştirildi. Askeri bütçe %15 oranında kısıtlandı ve ordudaki 15.000 kişi jandarmaya kaydırıldı. 15'i general olmak üzere toplamda 136 subay tasfiye edildi. Ordudaki terfi süreçlerini incelemek ve ordunun silah satın alma antlaşmalarındaki yolsuzlukları araştırmak amacıyla komisyonlar kuruldu. Ülkenin bundan sonra yalnızca savunma amaçlı silah satın alacağı ilan edildi. Diğer taraftan gizli servis bütçesinde de ciddi oranda bir kesinti yapıldı.⁴⁴ Bu reformların yanında Musaddık yönetimi Saray'ın etkisini azaltmak adına da çeşitli adımlar atıyordu. Sarayın bütçesinin azaltılması, Şah'ın yabancı büyükelçiler ile görüşmesinin yasaklanması, Saray ile ilgili bakanlığa Şah karşıtı bir ismin getirilmesi, Şah'a ait arazilere el konulması ve Şah'a yakın yardım kuruluşlarının denetime tabi tutulması yapılan çalışmalar arasındaydı.⁴⁵

Sonuçta Şah'ın iktidarının sınırlandırılması ile Saray'ın, orduda yapılan tasfiyeler bir kısım subayların, toprak reformları ile toprak sahiplerinin çıkarları zarar görmüştü. Bu adımlar yerleşik çıkar çevrelerine yönelik atılan adımlardı.⁴⁶ Dolayısıyla bu adımların içeride ayrıcalıklı seçkinlerin Musaddık'a yönelik düşmanlığını arttırdığını söylemek mümkündür. Diğer yandan ekonomik ambargo dolayısıyla gerçekleşen ülkedeki işsizlik ve enflasyon artışı hükümeti zor durumda bırakıyordu. Bunun üzerine hükümetin fiyatları düşürmek adına piyasaya müdahale etmesi geleneksel İran Pazarı'nı kızdırdı. Ayrıca yapılan bazı reformların laik yönü (kadınlara oy hakkı verilmesi gibi) Milli Cephe'deki Ulema'yı rahatsız etmekteydi. Nihayetinde yaşanan bu gelişmeler Milli Cephe içerisindeki geleneksel (Ule-

⁴² Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 295.

⁴³ Ladjevardi, "Constitutional government and reform under Musaddiq", 84-85.

⁴⁴ Ervand Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1982), 273.

⁴⁵ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 156.

⁴⁶ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 324.

ma-Pazar) ve modern orta sınıfın arasının açılmasına sebep oldu.⁴⁷ Yaşanan ayrışmalar Musaddık'ın 6 ay geçici süreyle kendisine verilen yetkileri uzatmak istemesiyle gün yüzüne çıktı. 8 Ocak 1953'te Musaddık kendisine verilen olağanüstü yetkilerin 1 yıl süreyle uzatılmasını meclisten talep etti. Aralarında Musaddık'ın destekçileri olan Hüseyin Mekki, Ebu Hasan Harizadeh ve Muzaffer Bagai'nin de olduğu çok sayıda vekil bu isteğe karşı çıktı. Ayrıca Ayetullah Kaşani'nin başını çektiği Ulema ve bunun yanında geleneksel Tahran Pazarı da bu talebi kabul etmediler. Kaşani⁴⁸ bu geniş yetkilerin diktatörlük anlamına geleceğini, anayasaya aykırı olduğunu vurguladı ve İran'a gerçek demokrasinin ancak şeriatın hakkıyla uygulanmasıyla gelebileceğini belirtti. Ulema'dan bir başka isim ise hükümetin bakanlarını Kremlin'e çalışan ateistler olmakla suçlayarak değiştirilmelerini talep etti. Ancak bütün bu itirazlara rağmen tasarı 13 Ocak'ta meclisten geçti. Sonuç Musaddık'a olan desteğin azalması oldu. Yaşanan bu hadise sonrası Milli Cephe'de büyüyen çatlak ile birlikte vekillerin bir kısmı Cephe'den ayrılarak İslami Fraksiyon adıyla yeni bir grup kurdular. Musaddık Milli Cephe içerisindeki geleneksel ve modern kanadın mücadelesinde seçimini modern çizgiden yana yapmıştı. Böylece geleneksel çizginin temsilciliğini yürüten üç grubun desteğini kaybetmiş oldu: Müslüman Savaşçılar Toplumunu, Fedayin-i İslam ve Emekçiler Partisi. Artık elinde sadece modern çizgideki İran Partisi, Ulusal Parti ve Üçüncü Kuvvet adlı grup kalmıştı.⁴⁹ Yaşanan bu bölünmenin Musaddık'ı mecliste zayıflattığı ve Musaddık'ın alt sınıflardaki desteğini kaybetmesine yol açtığı ifade edilmektedir.⁵⁰

1952 Temmuz Olayları sonrası Batı ile İran ilişkilerinde de önemli gelişmeler yaşandı. Britanya ile mevcut gerginlik devam etmekteydi. Musaddık

⁴⁷ Ervand Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, 274-277; Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 325.

⁴⁸ Bu noktada Milli Cephe'de yer alan Ulema kanadının en güçlü isimlerden Ayetullah Kaşani'nin Temmuz 1952 Olayları sonrasında Meclis Başkanı olarak seçilmesinden söz etmek gerekmektedir. Zaten güçlü olan Kaşani bu yeni görevi ile birlikte mecliste de önemli bir rol üstlenmiştir. Başlangıçta Musaddık destekçisi olarak hareket ederken zaman içerisinde Musaddık'ın karşısında yer almıştır. 1953 Referandum sürecinde Musaddık'tan iyice uzaklaşan Kaşani Meclis Başkanlığı görevinden de istifa etmiştir. Bu konularda bakınız: Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 306-308; Akhavi, "The Role of Clergy in Iranian Politics", 99-111

⁴⁹ Ervand Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, 277-278; Mokhtari, "Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue", 474.

⁵⁰ Gasiorowski, "The 1953 Coup D'état in Iran", 271.

yönetiminin kararıyla Ekim ayında Britanya ile diplomatik ilişkiler tamamen kesildi ve ardından ülkedeki Britanya Elçilikleri kapatıldı.⁵¹ Bu noktada ABD'de Truman yönetimi devreye girerek Musaddık'ı ikna edebilmek adına son bir adım attı. Ekim ayının sonunda Birleşmiş Milletler toplantısı için ABD'ye giden Başbakan Musaddık burada toplantı öncesinde Amerikalı yetkililer ile görüştü. Başkan Truman ve diğer üst düzey yetkililer tarafından sıcak karşılanan Musaddık'a son bir teklif sunuldu. Amerikalılar İran petrolü için yapmış oldukları yeni planı Musaddık'a iletiler. Plana göre, çeşitli petrol şirketlerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir konsorsiyum aracılığıyla NIOC'dan petrol alınacak ve piyasalara aktarılacaktı. Bir başka deyişle, İran petroleri konusunda bir ortaklık teklif ediliyordu. Ancak 1952'nin sonlarında Musaddık, ABD'nin bu teklifini reddetti. Özü aynı olan benzeri bir teklif darbe sonrası 1954 yılında Şah yönetimi tarafından kabul edilecekti.⁵²

5. 1953 Darbesi / Ajax Operasyonu ve Sonrası

1953'ün başından itibaren İran'da iç siyasette yaşanan gelişmelerin darbe amaçlayanların elini güçlendirdiği söylenebilir. Yukarıda sözü edilen Ocak 1953'te Musaddık'ın olağanüstü yetkilerini arttırmak istemesi ve devamında Milli Cephe koalisyonunda yaşanan çözümler sonrası içeride gerginlik giderek artmıştır. Şubat ayında gerginliği arttıran olaylar yaşandı. General Fazlullah Zahidi, ordudaki bazı subaylar ile temasa geçerek darbe hazırlığı yapmaktaydı. Hatta ABD yetkililerine, oğlu Ardeşir Zahidi aracılığıyla darbe yapmak üzere olduklarını ilettiler ve yeni kabinedeki planlarını paylaştı. Bu sıralarda Ebu Kasım liderliğindeki bir grup Bahtiyari aşireti üyesi ve Emekli Subaylar Organizasyonu üyeleri Huzistan'daki askeri birliğe saldırı gerçekleştirdiler. Saldırı sonucu çok sayıda kayıp yaşandı. Musaddık yönetimi Zahidi ve diğerlerini tutuklayarak buna karşılık verdi. Tam bu noktada Şah'ın yurtdışı gezisine çıkacağını duyurması gerginliği daha da arttırdı. Kaşani ve Musaddık karşıtları tarafından organize edilen büyük bir grup kalabalık ve Zahidi yanlısı subaylar Şah'ın Sarayı'nda toplanarak Musaddık'ın uzaklaştırılması talebiyle onun evine

⁵¹ Azimi, *Iran: The Crisis Of Democracy*, 299; Moyara de Moraes Ruehsen, "Operation 'Ajax' Revisited: Iran, 1953", *Middle Eastern Studies* 29, Sayı 3 (Temmuz 1993), 468.

⁵² Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 268.

yürüdüler. Bu sırada Musaddık yanlısı kalabalık ile karşılaştılar. Burada şiddetli çatışmalar ve olaylar yaşandı. Ardından Musaddık kendisine sadık subaylar ve güvenlik güçleri ile olayları bastırdı ve düzeni sağladı.⁵³ Şah ülkeden ayrılma kararını geri aldı.⁵⁴ General Zahidi'nin tutukluluğu ise uzun sürmedi ve henüz 1 ayı geçmeden serbest bırakıldı. Zahidi'ye yönelik alınan bu kararın sebeplerine dair çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Meclis Başkanı Kaşani'nin yardımıyla kurtulduğunu ifade edenler olduğu gibi, hükümetin muhaliflere jest yapmak adına bu ismi serbest bıraktığını söyleyenler de vardır. Her ne olursa olsun alınan bu karar sonraki süreçte Musaddık'ın kaderini etkileyen kritik bir adım olmuştur.⁵⁵

1952 Kasım ayında ABD'de yapılan seçimler İran'ın ve Musaddık'ın kaderini etkileyecek gelişmeleri beraberinde getirdi. ABD seçimlerinden Cumhuriyetçi Dwight Eisenhower'ın galip çıkması ile ABD-İran ilişkilerinde yeni bir sayfa açıldı. ABD'nin İran konusundaki politikasını revize etmesiyle 1953 darbesinin hazırlıklarına başlandı. Artık ABD de Britanya gibi Musaddık hükümetinin darbeyle indirilmesini arzulamaktaydı. CIA'nın Tahran'a yolladığı Kermit Roosevelt⁵⁶ tarafından darbenin altyapısı hazırlanmaya başlandı. 1952 sonunda başlayan darbeye hazırlık sürecinde Dulles Biraderlerin⁵⁷ kritik rolü oldu. Dulles Biraderler özellikle Başkan Eisenhower'ın bu konuda ikna edilmesi adına büyük çaba harcadılar. Nihayetinde Mart 1953'te Eisenhower ikna edildi ve Ajax Operasyonunu gerçekleştirmek için Tahran'daki CIA merkezine 1 milyon dolar mali yardım gönderildi. Bu mali yardımların da desteğiyle Kermit Roosevelt İran ordusunda kritik noktalarda bulunan subayları ikna etme çalışmalarına başladı. Darbenin başrol oyuncusu olarak General Zahidi belirlendi. Darbeden sonraki süreçte ülke yönetiminin kendisine verilmesi planlanmıştı. Zaten kendisi 1952 Temmuz olayları sonrasında ordudan tasfiye edilen su-

⁵³ Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 270.

⁵⁴ Takeyh, "What Really Happened in Iran: The CIA, the Ouster of Mosaddeq, and the Restoration of the Shah", 6.

⁵⁵ Ladjevardi, "Constitutional government and reform under Musaddiq", 80; Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 271; Keddie, *Roots of Revolution*, 138.

⁵⁶ Kermit Roosevelt: ABD Başkanı Theodore Roosevelt'in torunudur. Aynı zamanda uzun yıllar CIA'da çalışmıştır. 1953 AJAX Operasyonu'nda kritik rol oynamıştır.

⁵⁷ Dulles Biraderler: ABD'de resmi görevlerde bulunan Allen Dulles ve John Foster Dulles adlı iki isim "Dulles Biraderler" olarak bilinmektedir. Allen Dulles Soğuk Savaş döneminde CIA Başkanlığı görevini yürütürken, John Foster Dulles ise ABD Başkanı Eisenhower hükümeti döneminde Dış İşleri Bakanlığı görevini yürütmüştür.

bayların kurmuş olduğu Vatanı Kurtarma Komitesi adlı gizli komitenin de başında bulunuyordu. Şah yanlısı komite hükümeti devirmeyi kendisine amaç edinmişti. İngiliz Gizli Servisi'nin de bu komite ile hâlihazırda teması vardı.⁵⁸ Bununla birlikte İngilizlerin İran'da askeri kuvvetler içerisinde resmi olmayan bağlantıları da vardı. General Hasan Arfa, Tuğgeneral Timur Bahtiyar, Albay Hidayetullah Gilanşah ve hepsinden öte uzun yıllar Askeri İstihbarat Şefi olarak görev yapan Albay Hasan Akhavi bu isimler arasındaydı. Akhavi gibi bir ismin İngilizlere yakın olması İngilizlerin ordu ve subaylar ile ilgili bilgilere sahip olmasını kolaylaştırmaktaydı. Diğer yandan ABD'nin de temas kurduğu isimler vardı. İran ordusunda ABD'li 123 askeri danışman bulunmaktaydı. Bu danışmanlar tank subayları başta olmak üzere ordudaki bazı subaylar ile günlük temas kurmaktaydılar.⁵⁹ İngiliz ve Amerikalıların İran'da ordu haricindeki alanlarda da çok sayıda işbirlikçisi vardı. Bürokrasi, siyaset ve saraya yakın çevrelerdeki dostları işlerini kolaylaştırmaktaydı.⁶⁰ Bununla birlikte CIA'nın İran'da darbe öncesi sürecin hazırlanmasında BEDAMN kod adlı operasyonları oldukça kritiktir. Bu operasyonlar çerçevesinde geniş çaplı propaganda faaliyetleri yapılmış ve ülke karışıklığa itilmeye çalışılmıştır.⁶¹ İngilizler ise zaten bu kampanyayı daha önceden başlatmışlardı. Musaddık'a yönelik olumsuz bir propaganda faaliyeti yürütmektedirler. Bu çerçevede BBC'deki Farsça programların sayısı arttırılmış ve önde gelen İngiliz-Amerikan gazetelerine Musaddık yönetimine ilişkin çok sayıda olumsuz makale yerleştirilmişti.⁶² Bütün bu çalışmaların Musaddık yönetiminin itibarsızlaştırılmasına ve darbeye giden sürecin hazırlanmasına ciddi oranda katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

⁵⁸ Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 187-198; Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, 278-279.

⁵⁹ ABD 1946'dan itibaren düzenli olarak İran'a tank satışı gerçekleştirmiştir. Sadece 1952'de 42 Sherman modelinde tank teslimi yapılmış ve 300 kadar İranlı subay ABD'ye eğitim amacıyla götürülmüştür. Bu konuda bakınız: Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", 198-200.

⁶⁰ Bu isimlere dair bilgiler için bakınız: Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", 197-202.

⁶¹ Ruehsen, "Operation 'Ajax' Revisited: Iran, 1953", 474; BEDAMN kod adıyla yürütülen çalışmalara ilişkin ayrıca bakınız: Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", 268-269.

⁶² Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", 192-193.

1953 yılının ortalarına gelindiğinde İran'da durum daha da karmaşık hale gelmişti. Meclisteki tartışmalar devam ederken Temmuz ayında Musaddık'ın destekçileri Ayetullah Kaşani'yi Meclis Başkanlığı'ndan uzaklaştırmak adına bir karar çıkarttılar. Bunun üzerine vekillerin yarısı istifa etti ve meclis yeterli çoğunluğu kaybettiğinden pratikte feshedilmiş oldu. Musaddık bunu meşrulaştırmak adına meclisin feshi için referandum gideceğini duyurdu. Aksi bir karar çıktığı takdirde görevinden ayrılacağını ilan etti. Evet veya hayır şeklinde ayrı ayrı oy sandıklarının konulması gibi oldukça tartışmalı bir uygulama neticesinde referandumdan %99 Evet oyu çıktı. Böylece Meclis feshedilmişti. Meclisin feshi kararı ve referandumdaki hileler Musaddık karşıtlarının öfkelerini daha da arttırdı. Basındaki eleştirilerinin yanı sıra sokak olayları ve protesto gösterileri de günlük hayatın bir parçası haline geldi.⁶³ İçeride yaşanan bu çözülme sonucunda artık darbe için her şey hazırды.

Ağustos 1953'te CIA görevlisi Roosevelt'in Şah'ı ikna etmesi ve Musaddık'ın azli konusunda kendisinden bir ferman temin edilmesiyle darbe için son hazırlıklar tamamlanmış oldu. Ancak daha evvel yapılması planlanan darbe çeşitli sebeplerden dolayı 15 Ağustos gecesine ertelendi. 15 Ağustos gecesine gelindiğinde darbe için geç de olsa harekete geçildi. Fakat hükümetin darbenin haberini daha önceden alması sebebiyle darbe bir şekilde bastırıldı. Muhbirin kim ya da kimler olduğu hiçbir zaman tespit edilemese de darbenin planlanan tarihte yapılamamasının böyle bir sonuca yol açtığı düşünülmektedir. Neticede Musaddık hükümeti 16 Ağustos gününde darbeyi bastırды ve görünürde kontrolü sağlamayı başardı. Şah ise yaşanan gelişmeler sonrası ülkesinden kaçmak zorunda kaldı.⁶⁴ Ancak darbeciler tam anlamıyla vazgeçmiş değildi. Yeni bir darbe girişimi için subayları ikna etmeye çalıştılar. Kısa süre içerisinde başkentteki küçük askeri birlikleri teker teker ziyaret ederek komutanları para ve terfi karşılığında darbe girişimine destek vermeye ikna ettiler. Bu süreçte darbenin baş aktörü General Zahidi ise saklanmaktaydı.⁶⁵ Aynı sırada sokaklarda tam

⁶³ Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri, 204-205; Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, 273-274.

⁶⁴ Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri, 26-32.

⁶⁵ Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri, 207-212.

bir kargaşa hâkimdi. Darbenin bastırılması ve Şah'ın kaçmasıyla Tudeh Partisi destekçileri sokaklara döküldüler. Cumhuriyet talebinde bulunarak kraliyete ait heykelleri yıktılar. Bazı bölgelerde belediye binalarını ele geçirdiler. Musaddık bu noktada hayati bir karar aldı ve ordu ile polisi sokakları temizlemek üzere görevlendirdi. Bu karar hem Tudeh'in hükümetten uzaklaşmasına yol açtı hem de askerinin tekrardan sokağa inmesine neden oldu. 19 Ağustos'a gelindiğinde başkentteki askeri birlikler bunu bir fırsat olarak kullanarak Başbakanlık Konutu'nu kuşattılar ve 9 saat süren çatışma sonrası Musaddık'ı ele geçirdiler. Bu kritik süreçte Musaddık'ın güvenlik güçlerini Tudeh'in üzerine sürmesinin kendisinin yalnızlaşmasına neden olduğu ileri sürülmektedir. Geleneksel Pazarın bir bölümü ve Ulema ile zaten arası açıktı. Bu nedenle bu kesimlerin 19 Ağustos'ta darbe girişimi başladığında darbeye desteklerini açıkladıkları ifade edilmektedir. Tudeh Partisi her ne kadar darbeye destek olmasa da yukarıda ifade edilen gelişmeler sonrası takipçilerini Musaddık'a destek için sokağa davet etmemiştir.⁶⁶ Milli Cephe'de yer almamasına rağmen Musaddık dönemindeki kritik anlarda hükümetin yanında yer alan Tudeh Partisi'nin de Musaddık'tan uzaklaşmasıyla darbenin başarıya ulaşmasının önünde hiçbir engel kalmamıştır. Böylece 19 Ağustos 1953 günü gerçekleşen Darbe/Ajax Operasyonu ile İran'da Şah yönetimi yeniden tesis edilmiştir. Darbe sonrası Musaddık döneminde gerçekleştirilen reformlar yürürlükten kaldırılmış ya da reformlar üzerinde devlet lehine ciddi oranda düzenlemelere gidilmiştir.⁶⁷ Şah'ın giderek daha fazla otoriterleşeceği ve 1979 İran Devrimi ile son bulacak diktatörlük dönemine girilmiştir.

1953 Darbesi birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Bunlardan birisi İran petroleri konusunda yapılan yeni düzenlemelerdir. Yeni İran hükümeti ile petrol şirketleri arasında yapılan pazarlıklar 1954 yılında tamamlandı. Antlaşma NIOC ile İran Konsorsiyumu olarak da bilinen yeni kurulmuş İran Petrolleri Katılım Şirketi (Iranian Oil Participants Ltd.) arasında yapıldı. Bu antlaşmaya göre kâğıt üzerinde İran petrolerinin asıl sahibi AIOC

⁶⁶ Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, 280; Keddie, *Roots of Revolution*, 139-140.

⁶⁷ Ebu'l Fazl Dilaveri, "Modern İran'da Şehir, Kimlik ve Siyaset", İran: Ulusal Kimlik İnşası, Ed. Hamid Ahmedi, Çev. Hakkı Uygur, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), 150-151.

idi. Ancak bu petrolerin işletilmesi ve uluslararası piyasalara aktarılması noktasında söz sahibi olan kesim İran Konsorsiyumu'ydu. Konsorsiyum hisselerinde İngiliz, Amerikan, Fransız ve Hollandalı petrol şirketleri belli oranlarda pay sahibiydi. Bununla birlikte petrolden elde edilecek karın %50-50 bölüşülmesi hususunda karar verildi. Ayrıca taraflar imtiyaz ile ilgili sonradan oluşabilecek sorunların uluslararası hakem yoluyla çözüleceği konusunda anlaşmaya vardılar.⁶⁸

Tablo 1: Musaddık Darbesi Sonrası 1954 Petrol Antlaşmasında Şirketlerin Payları

Ülke	Şirket	Pay
ABD	Gulf Oil	%40
	Socony Vacuum	
	Socal	
	Standard Oil of New Jersey	
	Texaco	
	IRICON ⁶⁹	
İngiltere	British Petrol ⁷⁰ (BP)	%40
İngiltere – Hollanda	Royal Dutch Shell	%14
Fransa	CFP ⁷¹	%6

Kaynak: Veysel Ayhan, İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006), 186.

1953 Darbesinin bir diğer sonucu İran üzerinde bıraktığı ciddi mirastır. Bu miras daha sonraki süreçte yaşanan siyasi gelişmeleri etkilemiştir. Darbe ile birlikte İran halkının gözünde Şah ve emperyalist güçler arasında bir

⁶⁸ Ayhan, İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu, 186-187.

⁶⁹ IRICON: Tabloda yer alan diğer 5 ABD'li petrol şirketi hisselerinin bir miktarını IRICON adlı bir başka konsorsiyuma devretmişlerdir. IRICON konsorsiyumu American Independent Oil, Atlantic Richfield, Charter Oil, Continental Oil ve Standard Oil of Ohio şirketlerinden oluşmaktaydı.

⁷⁰ BP: Açılımı "British Petrol" olan İngiliz petrol şirketi esasında AIOC'un devamıdır. 1954 Aralık ayında AIOC adını değiştirerek British Petrol ismini almıştır.

⁷¹ CFP: Açılımı Fransız Petrol Şirketi yani "Compagnie Française des Pétroles" olan şirket günümüzde TOTAL adıyla petrol piyasalarında faaliyetlerini sürdürmektedir.

bağ kuruldu. Bir başka deyişle, Şah demek artık CIA ve MI6 demekti. Benzeri şekilde İran ordusunun da bu güçler ile birlikte hareket ettiği düşüncesi yerleşti. Diğer yandan İran'da mevcut olan İngiliz karşıtlığının yanına ABD karşıtlığı da eklendi.⁷² Darbe öncesinde İranlılar, ABD'ye derin bir hayranlık duymaktaydı. Darbeden sonra ise bu hayranlık yerini hayal kırıklığına ve ardından düşmanlığa bıraktı. Siyasi meşruiyetini yitiren İran Şahı, ABD'ye yanaşarak iktidarını koruma çabası içerisine girdi.⁷³ Bununla birlikte Şah bir daha benzeri bir olay yaşamamak adına içeride sertlik yanlısı politikalar izledi. İlk iş olarak tüm devlet gücüyle kendisine karşı hareket eden Milli Cephe ve Tudeh'e saldırdı. İki hareketin de örgütlenmesi dağıtıldı, liderleri ve üyeleri tutuklandı.⁷⁴ Musaddık ve en yakın bakanları bu isimler arasındaydı. İlk aşamada 1200 kadar Tudehli tutuklanırken, bu sayı 1954'te 4000'e ulaştı. Aynı dönemde orduda görev yapan 520 Tudehli de tutuklandı. Darbenin bu hareketlere yönelik baskısının 1979 Devrimi'nin karakterini belirlediği söylenebilir. Seküler hareketlerin tasfiyesi sonrası siyasal alanda yalnızca İslamcılar kaldı. Şah'a karşı en güçlü muhalif olarak Ayetullah Ruhullah Humeyni ve taraftarları ön plana çıktı.⁷⁵

Aslında darbe öncesinde Şah-Ulema arasında bir bağ kurulmuştu. Kum Ulemasının önde gelen isimlerinden Ayetullah Burucerci Şah'ın krallığının korunması hususunda kendisine iyi dileklerini iletmişti. Şah buna Müslümanların iyiliği için çalışacağı cevabını verdi. Bir başka önde gelen isim Ayetullah Behbehani ise Tahran Pazarı'nın ve tüccarların sorun çıkarmamak adına ikna edilmesi noktasında önemli rol oynadı. Darbe sonrasında Musaddık yönetimine sadık kalan din adamları olsa da bunlar azınlıkta kaldılar.⁷⁶ Ancak bu işbirliği daha sonraki süreçte Şah'ın politikaları ile birlikte bozulacak, Ulema devrim öncesi en güçlü muhalif unsur olarak ön plana çıkacaktı.

⁷² Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 161.

⁷³ Mohsen M. Milani, *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*, (Boulder-Colorado-Oxford: Westview Press, 1994), 42.

⁷⁴ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 161.

⁷⁵ Abrahamian, "The 1953 Coup in Iran", 211-213.

⁷⁶ Akhavi, "The Role of Clergy in Iranian Politics", 112-113.

6. Sonuç

Musaddık dönemi İran siyasetinde oldukça kritik bir dönemdir. 1951-1953 yılları arasında yaşanan gelişmeler 1979 İran Devrimi'nin bir provası olarak görülebilir. Tıpkı 1979'da olduğu gibi, 1951'de de Şah ve Batı karşıtlığı üzerinden İran halkı bir araya gelmiştir. Musaddık liderliğinde toplumun farklı kesimlerinin bir araya gelmesi ile kısa vadede İran adına ciddi kazanımlar elde edilmiştir. İran petroleri millileştirilmiş, Şah başta olmak üzere İran'daki yerleşik seçkinler karşısında önemli başarılar kazanılmıştır. Ancak ilerleyen süreçte 1979 Devrimi'nde olduğu gibi bir araya gelen gruplar arasında bir güç mücadelesi baş göstermiştir. Reformların niteliği konusunda bu grupların uzlaşmamasına uluslararası ambargo sebebiyle yaşanan ekonomik kötü gidişatın da eklenmesiyle Musaddık'a verilen destek zayıflamıştır. Başta Ayetullah Kaşani olmak üzere Ulemanın çoğunluğunun desteğini kaybeden Musaddık hükümeti zaman içerisinde yalnızlaşmıştır. İran'da oldukça güçlü olan ve 1979 Devrimi sürecinde Şah'ın devrilmesinde başrolü oynayan Ulema'nın Musaddık'a desteğini çekmesi Başbakan'ın durumunu zorlaştırmıştır. Bütün bu gelişmeler 1953 yılı itibarıyla hazırlığına başlanan CIA-MI6 Operasyonu'nun başarıya ulaşmasında ciddi rol oynamıştır. İçerideki iktidar mücadelesi ve ekonomik kötü gidişatın getirdiği huzursuzluğu iyi değerlendiren dış güçler kazanımları zayıflamış yerleşik seçkinler ile irtibata geçmiştir. Ordudan tasfiye edilen subayların kurmuş olduğu gizli komite ve bu komitenin liderliğini yürüten General Zahidi bu alanda öne çıkmıştır. Ayrıca zor durumda olan İran Şahı Muhammed Rıza da darbe konusunda ikna edilmiştir. Yeni seçilen ABD Başkanı Eisenhower'ın da ikna edilmesiyle hazırlıklar tamamlanmış ve darbe/operasyon başlatılmıştır. Neticede 19 Ağustos 1953 tarihinde Ajax Operasyonu'nun başarıya ulaşması ile birlikte İran'da Musaddık dönemi sona ermiştir. Musaddık döneminin sona ermesiyle birlikte bu dönemde gerçekleştirilen reformlardan geri adım atılmıştır. Bununla birlikte İran petroleri konusundaki millileştirme kararı da değişime uğramış ve 1954 yılında uluslararası petrol şirketlerinin belli oranlarda pay sahibi olduğu yeni bir petrol antlaşması imzalanmıştır. Diğer yandan 1953 Darbesi sonrası Şah Muhammed Rıza iktidarını kuvvetlendirmiş ve 1979 İran Devrimi'ne kadar sürecek olan baskıcı-diktatöryel yapıyı inşa etmiştir. ABD başta olmak üzere Batılı güçler de Şah'ın bu otoriter yönetimine her türlü desteği vermeyi ihmal etmemiştir. 1953 Darbesi'nin İran siyasetindeki bir diğer sonucu Şah'a muhalefette ön planda olan milliyetçi, liberal

ve sosyalist grupların zayıflamasıdır. Darbe ve sonrasında bu kesimlerin aldıkları büyük hasar sonucu siyasal alanda Şah'a muhalif en güçlü aktör olarak Ulema'nın kaldığı ifade edilebilir. Bu durum Ulema'nın 1979 Devrimi'nde merkezde yer almasını ve devrim sonrasındaki iktidar mücadelesini kazanmasını kolaylaştırmıştır.

Kaynakça

Abrahamian, Ervand. *Iran: Between Two Revolutions*. Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1982.

Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Abrahamian, Ervand. "The 1953 Coup in Iran." *Science&Society* 65, Sayı 2, (Yaz 2001): 182-215.

Akhavi, Shahrough. "The Role of Clergy in Iranian Politics, 1949-1954." *Musaddiq Iranian Nationalism and Oil*, Ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, 91-118. Londra: I. B. Tauris&CoLtd, 1988.

Ayhan, Veysel. *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006.

Azimi, Fakhreddin. *Iran: The Crisis Of Democracy*. New York: St. Martin's Press, 1989.

Carter, Laraine Newhouse. "History of the People." *İran: A Country Study*, Ed. Richard F. Nyrop, 17-67. Washington DC: American University, 1978.

Chaliapin, Boris. "Mohammed Mossadeg: Man of the Year." *TIME Dergisi*, 7 Ocak, 1952. ,<http://content.time.com/time/covers/0,16641,19520107,00.html>, (Erişim Tarihi: 11.12.2018)

Cleveland, William L.. *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Cottam, Richard. "Nationalism in Twentieth-Century Iran and Dr. Muhammad Musaddiq." *Musaddiq Iranian Nationalism and Oil*, Ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, 23-47. Londra: I. B. Tauris&CoLtd, 1988

Dabashi, Hamid. *İran: Ketlenmiş Halk*. Çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları, 2008.

Dilaveri, Ebu'l Fazl. "Modern İran'da Şehir, Kimlik ve Siyaset." İran: Ulusal Kimlik İnşası, Ed. Hamid Ahmedi, Çev. Hakkı Uygur, 137-169. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

Gasiorowski, Mark J.. "The 1953 Coup D'etat in Iran." *International Journal of Middle East Studies* 19, Sayı 3, (Ağustos 1987): 261-286.

Keddie, Nikki R.. *Roots of Revolution*. New Haven and London: Yale University Press, 1981.

Kinzer, Stephen. Şah'ın Bütün Adamları: *Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Ladjevardi, Habib. "Constitutional government and reform under Musaddiq." *Musaddiq Iranian Nationalism and Oil*, Ed. James A. Bill ve WM. Roger Louis, 64-91. I. B. Tauris&CoLtd, Londra, 1988.

Milani, MohsenM.. *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*. Boulder-Colorado-Oxford: Westview Press, 1994.

Moaddel, Mansoor. "Mossadegh, Mohammed." *Encyclopedia Of The Modern Middle East&North Africa*, Cilt 2, Ed. Philip Mattar, 1580-1581. Dabbagh: Thomson Gale, 2004.

Mokhtari, Fariborz. "Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue." *Middle East Journal* 62, Sayı 3, (Yaz 2008): 457-488.

Pira, Suad ve Osman Gazi Özgüdenli. "Musaddık, Muhammed." *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 228-229. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310157.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.03.2018)

Moyara de Moraes Ruehsen. "Operation 'Ajax' Revisited: Iran, 1953." *Middle Eastern Studies* 29, Sayı 3, (Temmuz 1993): 467-486.

Takeyh, Ray. "What Really Happened in Iran: The CIA, the Ouster of Mossaddeq, and the Restoration of the Shah." *Foreign Affairs* 93, Sayı 4, (Temmuz-Ağustos 2014): 2-12.

Zahrani, Mostafa T.. "The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq v. The CIA in Retrospect." *World Policy Journal* 19, No 2, (Yaz 2002): 93-99.



The role of BBC in Iran's Politics: From the Shah to Khamenei

Mansoureh Ganjian* & Hasmah Zanuddin**

Abstract

This study investigates the role that the British Broadcasting Corporation Persian Service (BBCPS) played in Iran's internal politics both before and after the Islamic revolution. It focuses on two historical conjunctures. First, it explores the assistance that the BBCPS gave to Ayatollah Khomeini while in exile, to broadcast his speeches against the Shah's regime. Second, the study explains the BBCPS assistance to Iranian people during the presidential election protests in 2009. The research attempts to provide an answer to the reasons that the BBCPS has been engaging in Iran's internal politics, for instance by assisting the Iranian revolutionaries against the Shah during the 1979 revolution, and assisting the Green Movement in the 2009 presidential election protests against the Iranian government. It is assumed that the BBCPS acts as a tool of British interest and integral part of British policy-making in Iran.

Keywords: BBC Persian Service, Iranian Islamic Revolution, The Green Movement, Pahlavi Dynasty, Soft Power

* PhD Student, Faculty of Arts and Social Science, Media Department, University of Malaya, Kuala Lumpur. ORCID: /0000-0002-4881-4121, ganjian.mansoureh@yahoo.com

** Associate Professor, Faculty of Arts and Social Science, Media Department, University of Malaya, Kuala Lumpur. ORCID: /0000-0001-7849-7940, hasmahmedia@gmail.com



İran Çalışmaları Dergisi
ISSN: 2536-5029 - E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 63-82
Geliş Tarihi: 31.10.2018
Kabul Tarihi: 13.02.2019
DOI: 10.33201/iranian.476828

İran Siyasetinde BBC'nin Rolü: Şah'tan Hamaney'e

Mansoureh Ganjian* & Hasmah Zanuddin**

Öz

Bu çalışma, İslam Devrimi'nin hem öncesi hem de sonrasında İngiliz Yayın Şirketi Fars Servisi'nin (BBCPS) İran'ın iç siyasetinde oynadığı rolü incelemektedir. Çalışma, iki tarihi konjonktüre odaklanmaktadır. Birinci olarak çalışma, BBCPS'nin sürgünde bulunan Ayetullah Humeyni'nin Şah karşıtı konuşmalarının yayımlanmasına verdiği desteği ortaya çıkarmaktadır. İkinci olarak çalışma, BBCPS'nin 2009'daki başkanlık seçimleri protestoları sırasında İran halkına verdiği desteği açıklamaktadır. Araştırma, 1979 devrimi esnasında Şah karşıtı devrimcileri ve 2009 hükümet karşıtı başkanlık seçimi protestoları sırasında Yeşil Hareket'i destekleyen BBCPS'nin İran'ın iç politikasına angaje olma nedenlerine bir cevap üretmeye çalışmaktadır. Şu kabul edilmektedir ki, BBCPS İngiliz çıkarlarının bir aracı ve İran'daki İngiliz politika yapımının bütüncül bir parçası şeklinde faaliyet yürütmektedir.

Anahtar Kelimeler: BBC Fars Servisi, İran İslam Devrimi, Yeşil Hareket, Pehlevi Hanedanı, Yumuşak Güç

* Doktora Öğrencisi, Malaya Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Medya Bölümü, ORCID: /0000-0002-4881-4121, ganjian.mansoureh@yahoo.com

** Doç. Dr., Malaya Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Medya Bölümü, ORCID: /0000-0001-7849-7940, hasmahmedia@gmail.com

1. Introduction

Theory and Practice of Soft Power: Adjusting the Case of Iran

During and after the Second World War, states have not only tried to protect themselves through forming unions and associations, but also attempted to create a system of interdependence. Institutional states to gain both, international legitimization for their decisions and justify their behaviors besides receiving help for the projects contemplated by them. At this phase, it seems that psychological dimensions and public opinion received more attention in international policy to advance states' interests. Actually, the 1930s and 1940s came to perceive the birth of modern techniques of public opinion research. The efflorescence of media theories like "CNN effect" theory or "manufacturing consent" or coining the terms like "soft power" against "hard power" confirm the political power of media.¹

Considering the association of diplomacy with communication as an indispensable part of diplomacy is insofar that gradually it turned to an inseparable label like "media diplomacy" or "digital diplomacy" that explore the dynamic interactions between, media, politics and international relations. Although setting up news channels like CNN, BBC, VOA, Sky News or Al-Jazeera ended the long-held monopoly of states over their national news, it widened their political horizon in order to accelerate their regional or international policies.²

The prominent point that should be considered in the transformation of diplomacy is related to psychological dimensions that include informational, social, and normative influence of media. Obviously, the most informational influence and internalization occur when "heightened media need" happens, and it mostly comes into play when a community is engaged with the political or social problems or when the political changes are imminent.

¹ Adam J. Berinsky, "American Public Opinion in the 1930s and 1940s, the Analysis of Quota-Controlled Sample Survey Data," *Public Opinion Quarterly*, 70, No. 4, (2006): 499–529, Josef S. Nye, Jr., "Soft Power," *Foreign Policy*, No.80, (1990): 153–171, Edward S. Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, (USA: Pantheon, 2002).

² Yoel Cohen, *Media Diplomacy: The Foreign Office in the Mass Communications Age*. (New York: Frank Cass and Company Limited, 1986), 4, Wilson Dizard Jr., *Digital Diplomacy: US Foreign Policy in the Information Age*. (Washington DC: Cooperation of the Center for Strategic and International Studies, 2001), 19.

Therefore, the lack of non-governmental media and media transparency in closed and non-democratic societies, would increase social admission and social internalization.³

On this ground, the present paper is an attempt to address Iran as a proper case study due to its vicissitudes history that has always been noteworthy for world news agencies, regarding its regional geopolitical position. Also, the lack of private media in Iran and appearance of tens of foreign-based news channels can be advanced to support the debates on determinative role that the transnational TV channels play in Iran's political arena; the news channels like BBCPS, Voice of America (VOA), Iran National TV (INTV), Radio Farda and Manoto TV, that cover the latest news in Iran, from outside for the people living in the country and Iranian diaspora. In this vain the role that the BBCPS plays as an integral part of Britain soft power in Iran, which aimed 100 million Persian speakers around the world, is more prominent.⁴

In retrospect, during the Second World War, when international broadcasting became an important tool of diplomacy, "Bush House" was allowed to lunch BBCPS under the strict supervision of Britain's Foreign Office (FCO) to the access of widen sphere of influence. However, the neutrality of the covered news has been always under the question by individuals and political parties, but it came to be a reliable source of news and information for its overseas Persian-speaking audiences. Evidently, the BBCPS gains its reputation after the World War II and through specific media policy in confronting with the propaganda of Germany's radio station in Iran.

Some of those involved in the Persian Service, do not hesitate to say that institute of the BBCPS was due to frustrate influence of Berlin radio campaign on Iranian public opinion and putting pressure on Reza Shah to follow the allied force's policies. In 1941 the Britain used the BBCPS to spearhead the Britain propaganda and justify the Anglo-Soviet invasion to Iran that ended to removal of Reza Shah. Indeed, regarding the course of

³ Herbert Kelman, "Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change", *Journal of Conflict Resolution*, 2, No.1 (1958): 51-60, Sandra J.Ball Rokeach and DeFleur ML, "A Dependency Model of Mass-Media Effects," *Communication Research*, (1976): 3-21.

⁴ "BBC to launch Farsi-language TV channel," *Al Arabiya News*, January 14, 2009, Accessed November 20, 2018, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/7828363.stm.

events in that time was the starting point to provide the undeniable role of the BBCPS as a projection of Britain's soft power in Iran.⁵

By the beginning of Iran's oil movement in 1951, once again, the BBCPS in line with the Britain government's interests, appeared as a defender of financial policies of Britain; first by providing reports and positive interpretations of Anglo-Iranian Oil Company's (AIOC) activity in Iran, and then through commencing propaganda against the incumbent prime minister, Mohammad Mosaddeq, and justifying Iran's 1953 coup under the name of "TPAJAX Project."⁶

The anti-Iranian propaganda in the 1970s, when Iran was a regional hegemony in the Persian Gulf and the Middle East, and the obvious role that the BBCPS played in the months leading to the 1979 Iran's revolution, made Mohammad Reza Pahlavi suspicious and skeptical of Britain and British media. He thus blamed the BBCPS for promoting the revolution and called it his "number one enemy."⁷

Reengagement in the 2009 Iran's presidential election, the BBCPS appeared as a main conduit of information for Iranians, in sensitive political moments of Iran, but in a new form. The BBC Persian TV (BBCPTV) was launched on January 14, 2009, under the provision of FCO, a few months before the 2009 Iran's controversial presidential election. The BBCPTV came to prominence with covering the street riots from London for Iranians, attempted to circumvent the control of information by Iran's government. It caused great criticism of Iran's authorities, accused the BBCPTV for fomenting "illegal rallies" and manipulating "soft topple" of the Islamic Republic. Also, Iran's supreme leader addressed the BBCPTV as the "most malicious" of western powers and "Axis of 88's sedition".⁸

⁵ Reza Shah Pahlavi (15 March 1878 – 26 July 1944), was the Shah of Iran from 15 December 1925 until he was forced to abdicate by the Anglo-Soviet invasion of Iran on 16 September 1941.; Mohammad Reza Pahlavi was the Shah of Iran from 16 September 1941 until his overthrow by the Iranian Revolution on 11 February 1979.; Shapour Ghasemi, "History of Iran: Pahlavi Dynasty." *Iran Chamber Society*, edited by Mike Denino (2016).

⁶ Torey L. McMurdo, "The Economic of Overthrown: The United States, Britain, and the Hidden Justification of Operation TPAJAX," *Studies in Intelligence*, 56, No.2 (June 2012): 15-26.

⁷ Annabella Sreberny and Massoumeh Torfeh, *Persian Service: The BBC and British Interest in Iran*. (New York: I.B.Tauris, 2014).

⁸ The annual budget of £15 million is funded by the Foreign and Commonwealth Office.; The 88's sedition is the name that Iran's authorities address the postelection events in 2009.

As a matter of fact, after over 75 years of broadcasting in Iran, from short wave radio in 1941 to the settling a professional Persian TV in 2009, the name of the BBC alongside with Britain is intertwined with key events in political history of Iran. What could guarantee a heated discussion, especially in academic circles, is the BBCPS's ambivalent policies toward Iran. In other words, its twofold stance toward the Shah can be traced in the 1953 coup and in the 1979 revolution. The former was taken as the aid of the Shah and the latter as the debilitation of him. And finally, full support of the protestors in the aftermath of 2009 Iran's presidential election, provide a compelling reason that BBCPS acts as a tool of British interest and integral part of British policy-making in Iran. In fact, change the political position, but permanent presence, has encouraged debate on finding out the reasons that the BBCPS has been engaging in Iran's internal policy. To shed light on this issue, the discussion will continue on the evaluation of Iran-Britain relations in two historical junctures, before and after the 1979 Iranian revolution.

2. The BBCPS and Iran-Britain Relations during the Pahlavi Dynasty (1940-79)

Iran's geopolitical stance puts it at the central attention of the European superpowers since the 18th century. It brought Iran as a buffer state into the realm of fierce competition and valuable geopolitical alley for the colonialist powers. The relations between Britain and Iran have always been accompanied by intrigue background and unreliable relationship was resumed by foundation of constitutional monarchy in Iran in 1925. In this year, the fragmented and isolated Persia under the rule of Qajar was handed over to Reza Shah, founder of the Pahlavi dynasty, with the connivance of the British as the only obvious solution to Iran's serious problems.⁹

Modernization and industrialization of Iran were the major projects of Reza Shah as well as downgrade foreign interference to keep the independence of Iran. But Iran needed Western assistance in economic and indus-

⁹ Wrigh Denise, *The English Amongst the Persian: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*, (London: I.B.Tauris, 2001), Kenneth Pollack, *The Persian Puzzle: Deciphering the Twenty-five-Year Conflict between the Iran and America*, (New York: Random House Group, 2004).

trial projects. Therefore, trading with Germany appealed to Iran because “the Germans did not have a history of imperialism in the region, unlike the British and Russians.” The close relation of Reza Shah with Germany excited Britain to accuse him of supporting Nazism and Axis powers during the WWII. Although he had declared Iran’s neutrality at an early stage of war, it did not fully convince the Allied powers.¹⁰

Along with strategic pressure on Iran, the BBCPS was obliged to start anti-Shah propaganda and bring Reza Shah under severe attacks. Defaming the Shah of Iran followed by the BBCPS with two purposes; first, to convince the Shah to the delegation of power and second, to pave the way for the occupation of Iran for Allied forces’ strategic goals in the World War II. Anglo-Soviet invasion on September 16, 1941, Britain dethroned the old Shah in favor of his son, Mohammad Reza Pahlavi. But the way that the 22-year old Shah came to power, coupled with Britain’s interventionist policy toward Iran, planting the seed of Anglo-phobia and conspiratorial thought, both, in the Shah’s and Iranian mindset. This thought was reinforced by the 1953 coup and the nationalization of Iran’s oil company.¹¹

After World War II, most of the countries took effective measures toward democracy and the nationalization of their private property. In Iran, also nationalists demanded to revise concessionary agreement of the Anglo-Iranian Oil Company (AIOC), founded in 1908, in order to get appropriate condition for Iranian workers. In 1950, Iran via the AIOC’s activities, had become hugely important to the global oil industry. It was the second largest exporter of crude petroleum and contained the third largest oil reserves, and in Abadan, the AIOC had the world’s largest refine. Thus, the nationalization of Iran’s oil movement, was followed by Mohammad Mossaddeq, the Iran’s democratically elected prime minister in the parliament and later in March 1951, the nationalization of AIOC was voted by Iran’s parliament.¹²

The nationalization of oil industry not only compromised Britain’s huge financial profits and divested its control over Iran’s oil and half a century

¹⁰ Ibid.

¹¹ E. R. Nodere, “When the Foot Was on the Other Shah,” (1971).

¹² Edward Henniker, “Nationalization: The Anglo-Iranian Oil Company, 1951 Britain vs. Iran,” *Seven Pillars Institute Moral Cents.* 2, No. 2, (Summer/Fall 2013): 16-34.

of interference in Iran's internal affairs, but also, bolster the danger of falling Iran behind the "Iron Curtain." As a result, the CIA with encouraging of Britain joined in the operation to remove the popular prime minister, Mosaddeq. No doubt, under the intense nationalist pressure in Iran, the operation needed a strong "social engineering" to shape public opinion. Regarding Mosaddeq's political position among the Iranians, personal attacks on him must be avoided due to his "widespread acceptance" as a national hero.¹³

In this regard, on the one hand, the CIA published several anti-Mosaddeq stories in both, American and Iranian press and contributed to the psychological war against the prime minister. On the other hand, the BBCPS as the Britain propaganda machine set up a secret operation, simultaneously with engineering a coup against Mosaddeq's government. Thus, the British ambassador to Tehran, Sir Francis Shepherd, sent a lengthy telegram on the "Persian publicity directive" for the BBCPS in order to convince Iranians for the admission of coup and prevent sever public reaction. According to this letter, Iranians should at first be praised for their desire of nationalization, but they must be certain that the present government policy would go nowhere, but lead to the collapse of the oil industry and thus of Iran's economy and the destruction of the Anglo-Persian friendship that in turn could relapse Iran into anarchy and communism."¹⁴

Indisputably, the 1953 coup was a turning point in Iran's modern history that revealed the blueprint for advancement of Britain policy in Iran. In spite of years of denials, in a documentary program, aired on the 60th anniversary of the nationalization of Iran's oil industry on March 19, 2010, The BBCPS admitted, the crucial role of the service as the "propaganda arm" of Britain's government in 1953 coup. Furthermore, the document released

¹³ Andrew Scott Cooper, "The Fall of Heaven: The Pahlavis and the Final Days of Imperial Iran. (Henry Holt and Company LLC, 2016): 65, F. Safiri and H. Shahidi "Great Britain xiii. The British Broadcasting Corporation BBC," *Encyclopedia Iranica*, 2002, Accessed October 12, 2018, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-xiii>.

¹⁴ Donald Newton Wilber, *Regime Change in Iran: Overthrow of Premier Mosaddeq of Iran*. (Nottingham: Spokesman, 2006), Floreeda Safiri, "Lawrence Paul Elwell-Sutton (1912-1984)", *Iranian Studies*, 17, No.4 (1984): 485-487.

by the CIA, confirmed all skepticism about the interference of the British Secret Intelligence Service in Iran's policy.¹⁵

Following the coup, Mohammad Reza Shah brought major changes in Iran's foreign policy in order to have more compatibility with Britain and especially US policies. Subsequent to the military withdrawal of Britain from the Suez Canal and the Persian Gulf and dangerous strategic vacuum of power in this region, the US decided to have a trusted local power to support its interests in the Persian Gulf. The incumbent US president of that time, Richard Nixon, believed that Iran, which had been turned into an economic power due to the international oil crisis (1973), deserved to receive any necessary military equipment to enforce its new responsibilities. It allowed the Shah to play a major role in the Middle East and his dreams came true as the regional hegemony that forced Britain to keep its appeasement policy toward Iran.¹⁶

In October 1971, the Shah organized the 2500-year celebration of the Persian Empire to present Iran's old civilization and magnitude history of Iran and affirm the strength and glory of Iranian monarchy. The BBC World Service reporter, Richard Oppenheimer, was allowed to cover and report the splendor of Iran to the world; although, he had been dismissed for biased reporting of the Shah visiting Germany and his "Land Reform" and national development programs. But the years leading to 1979 recorded another destiny for Iran. In those years, the underground opposition movements turned to wide political unrests that replaced Pahlavi monarchy by Iranian Islamic Republic.¹⁷

Intense political conflicts and demonstrations in Iran grabbed international news agencies' headlines and it was another opportunity for the BBCPS to flaunt its proficiency and intervention in Iran's internal affairs. Regarding the growing resonance of internal censorship of the local media, Iranian

¹⁵ Malcolm Byrne, "CIA Confirms Role in 1953 Iran Coup," *The National Security Archive*, (2013).

¹⁶ Alex Guittard, "IRAN and the Nixon Doctrine: American Arms and the Rise and Fall of the Shah," Elements, Boston College Undergraduate Research (2010), Hugo Jackson, "British Diplomacy and Iranian Angst: British Iranian Relations, 1973-1979," *International Relations Students*, September 14, 2011, Accessed December 11, 2018, <https://www.e-ir.info/2011/09/14/british-diplomacy-and-iranian-angst-british-iranian-relations-1973-1979>.

¹⁷ Safiri and Shahidi, 2002.

people resorted to foreign radio stations to hear the latest news. Therefore, the BBCPS come again in center of attention as the main information resource. What made the BBCPS the proper counterweights, was its closest relation to the opposition leaders and direct transmission of information and providing the revolutionaries with valuable reports.¹⁸

Moreover, reporting the violation of human rights in Iran by the BBC World Service in January 1978, was a serious challenge for the imperial government on that critical situation. The report was based on specific complaints due to accusations of the Shah to torturing over 3000 political prisoners. Therefore, the BBCPS coverage of Iran's events had turned to a serious dilemma in Iran-Britain relations and considering the BBCPS as an important part of Britain policy in Iran, the Britain was receiving Iranian officials' reproach.¹⁹

Alongside with dispatching high ranking delegations to London, the Iranian ambassador in London, Parviz Radji, expressed the Shah dissatisfaction with the "tone" of the BBCPS toward the events in Iran. However, the British government, emphasized on independency of the BBC's editorial guide, but nothing could convince the suspected Shah. According to Jerard Mensel, general director of the BBC world service (1972-1980), even mentioning the name of Khomeini in BBCPS made the Shah upset. He added that "but, we had to report his words as a part of the general pictures." And finally, when the Nofel Loshato became the most important news center in the world, because Ayatollah Khomeini resided there, the BBCPS took lead to reporting his revolutionary messages.²⁰

Although during the reign of the Shah, the BBCPS's media policy had never been a transparent policy, but on the verge of Iran's Islamic revolution, it became too explicit, while it was obvious that the Shah was no longer

¹⁸ Massoumeh Torfeh and Annabelle Sreberny, "The BBC Persian Service and the Islamic Revolution of 1979", *Middle East Journal of Culture and Communication*, 3, No. 2, (2010):216-241.

¹⁹ "The last conflicts of Britain and Iran," BBCPTV, December 12, 2010, Accessed December 1, 2018, http://www.bbc.com/persian/iran/2010/12/101221_141_bbc_70th_anniversary.shtml.

²⁰ Adrew Walker, *A Skyful of Freedom: 60 Years of the BBC World Service*. (London: Broadcast Books, 1992), "Here is London," Directed by Ali Hamedani, (London: BBC, 2011). Accessed December 23, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=x3zeGFh5yG4>.

capable of keeping his crown. Nicholas Barrington, the Foreign Office man in charge of supervising BBC external services at the time, explains it as the general policy of the foreign-language broadcasting. He points out that rationale behind it was “to operate in the medium and long-term, influencing those who might one day form an alternative government.”²¹

However, the conflicts between the Shah and the BBCPS ended with the Islamic republic of Iran, but so far, conducting a constant propaganda battle against Reza Shah and preparing the public opinion for occupation of Iran and abdication of the Shah, involvement in the 1953 coup and playing a crucial role in conduction of the revolutionaries’ messages in 1979, are sufficient to believe the BBCPS as a part of the British exploitative power or in another words the British “soft power.”

3. The BBC and Iran-Britain Relations after Islamic Revolution (1979-2009)

The 1979 revolution, replacing the Iran monarchy with theocracy, and more prominent with the concept of neither East nor West policy, a policy initiated by Khomeini and his close associates condemned both the Soviet Union and the United States as equally malevolent forces in international politics. Accordingly, the diplomatic relations between Iran and Britain was suspended and Britain did not have an embassy until it was reopened in 1988. Consequently, the BBCPS correspondences were expelled in the early months of the establishment of the Islamic government. In fact, the British government and the BBCPS were more suspicious in the eyes of the governors of the Islamic Republic than the imperial government because they accused Britain and the USA of supporting the Shah, and of preventing the foundation of an Islamic government until the Islamic Revolution.²²

In 1989, a year after the re-establishment of the British embassy in Tehran, Ayatollah Khomeini, the leader of the Islamic republic, issued a “fatwa,” bound up Muslims across the world to kill the British author Salman Rushdie, the writer of “The Satanic Verses,” who was accused of what is called

²¹ Sreberny and Torfeh, 79.

²² Peter Neville, *Historical Dictionary of British Foreign Policy*, (UK: Scarecrow Press, 2013), 157.

“blasphemy” in Islam. Thereupon, the diplomatic relations with Britain were frozen on the order of Ayatollah Khomeini, and resumed at a chargé d’affaires level in 1990. In February 1990, Britain deported nine Iranian diplomats, due to hostage of four British nationals by pro-Iranian group in Lebanon, and Iran retaliated by closing the BBCPS office in Tehran. This reaction, practically, illustrated Iran’s conspiratorial concept as well toward the BBCPS as the Britain representative in Iran.²³

In 1992, when Britain held the rotating Presidency of the Council of the European Union, Iran-Britain relations entered a new phase. Britain asked the European Union to commence a “critical dialogue” policy toward Iran to engage Iran with the best way to promote Iranian moderation and reforms. In this policy, the sensitive issues like Iran’s sponsorship of terrorism, Middle East peace process, violation of human rights, pursuing weapons of mass destruction, were on top of discussion matters. And after five years, when Britain’s Labor Party won the general election in May 1997, the government underlying the “ethical dimension” in foreign policy to put into effect, with the strategy of leadership in international organizations. Accordingly, Britain must play an active part in the international community to protect and enforce “social democratic values of human rights, democracy and good governance.” In this regard, after Iraq and Afghanistan, Iran seemed an obvious case in this respect.²⁴

Alongside with the European Union’s concern about shocking and deteriorating violation of human rights record in 2005, 2007 and 2008, the FCO’s human rights report, drive the Britain government commitment to follow a wider scope of policy toward Iran. The matter of concern targeted the wide violation of human rights in Iran, although support of terrorism remained unconvinced in international communities.²⁵

²³ Paul Hamilton, “A Contemporary Review of Western/Iran Relations,” *Royal College of Defense Studies*, (2009).

²⁴ Michael Rubin, “Europe’s Critical Dialogue with Iran: An Assessment,” *The Washington Institute*, January 10, 2000, Nicholas J. Wheeler and Tim Dunne, “Moral Britannia? Evaluating the Ethical Dimension in Labor’s Foreign Policy”, *Foreign Policy Centre*, (2004).

²⁵ MEPs review progress on human rights in the world in 2007, *Human Rights Committee*, April 12, 2016, Accessed December 7, 2018, [https://en.wikipedia.org/wiki/Human_rights_in_the_Islamic_Republic_of_Iran#cite_note-27](https://en.wikipedia.org/wiki/Human_rights_in_the_Islamic_Republic_of_Iran#cite_note-27;).; “EU Annual Report on Human Rights 2008,” *Council of European Union*, (November 2008), James Crawford, 2009, *British Year Book of International Law* 2008:683.

In the annual report on human rights in 2008 by FCO, Iran has highest execution rate per capita in the world (at least 320 people in 2008), and specially execution of Juvenile offenders in 2008, were on top of concerns. The next worrying issue comprised freedom of speech, press and publication and also violation of freedom of belief; Iran has overtaken China in the number of detained journalists. Growing repression against women's rights defenders, violation of minorities right and ill treatment of trades unionists and labor activists, were all mentioned in the FCO annual report, as concerning matters with Iran. Also in this report the Britain has given favorable promise to Iran's human rights activists that along with EU partners, will monitor the human rights situation in Iran.²⁶

The very impressive point in this report is emphasizing on forerunner 2009 presidential election in Iran. In this report, it was noted that "we will be closely monitoring developments in the presidential elections in June 2009, as we have concerns over how free or fair the electoral system really is." Therefore, setting up the BBC Persian TV (BBCPTV), on 14 January 2009, a few months before the election was not too far-fetched.²⁷

The tenth presidential election in 2009 sets another milestone in Iran's history after 1979. Following a heated campaign between reformist candidate Mir Hussein Mousavi and incumbent President Mahmoud Ahmadinejad, Iranians turned out in record numbers to vote in the presidential election. Shortly after the polls closed, the re-election of President Ahmadinejad was announced by Interior Minister, with a turnout of 62% of Iranian. The result of the election was rejected by the candidates as well as participants in election and Iran's authorities were accused of manipulating ballot boxes and rigging the election.²⁸

Growing post-election protests and tensions led to the reformist Green Movement that changed the Iran's status quo. The severe confrontations of people and governmental forces, grabbed the headlines of international

²⁶ "Annual Report on Human Rights 2008", *United Kingdom Foreign & Commonwealth Office*, (March 2009).

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Casey L. Addis. "Iran's 2009 Presidential Elections", *Congressional Research Service*, (2009), 4, Steve Williams, "Launching Persian TV," *The News Magazine*, , 24, (January-February 2009): 21.

news agencies, among them the BBCPTV. Simultaneous with 2009 Iranian disputed election, the BBCPTV inaugurated with annual budget of £15 million founded by FCO, to “show the Iran’s regime another way to interface with the world.”²⁹

While the Iran’s state-own TV, IRIB, ran into blatant news censorship of wide protests, to keep national and political security, the BBCPTV among other opposite Persian satellite channels covered minute by minute of street riots for those who were prevented to know about the current situation. The constant coverage of the aftermath of the election, the BBCPTV received the strongest criticism by the Iran’s government. The Supreme Leader of Iran, Ayatollah Khamenei, also addressed the British government as the “most evil” while accusing Britain of orchestrate the street riots. He accused them and their media of flaming the street riots and attempting to “soft topple” of Islamic Republic of Iran.³⁰

Following the expelling the foreign journalists from Iran, on June 28, nine local staff members of the British embassy in Tehran were reportedly arrested due to “inflaming post-election tensions in Iran.” It promoted the EU nations’ anger and British foreign ministry called it a “bare misinterpretation” of what comprises a legitimate activity for embassies and foreign and local staff in each country based on the world standard. On the other hand, the Prime Minister, Gordon Brown, condemned Iran’s use of violence, and asked Iran to show the world that “the election has been fair.” Although Iran’s officials, strongly condemn the Britain for “keeping interference in Iran’s internal affairs.”³¹

²⁹ Ibid.

³⁰ Juan Cole, “Supreme Leader Khamenei’s Friday Address on the Presidential Election,” Informed Comment, June 19, 2009, Accessed December 25, 2018, <http://www.juancole.com/2009/06/supreme-leader-khameneis-friday-address.html>.

³¹ “Local Staff of British Embassy in Iran said Arrested,” U.S. Open Source Center Document IAP20090628950012, Tehran Press TV Online in English, June 28, 2009.; “British official warns Iran on embassy staffer arrest”, *CNN*, Accessed October 5, 2018, July 5, 2009.; Ariel Farrar-Wellman, “United Kingdom-Iran foreign Relations,” *Iran Tracker*, 2010.; “Iran summons ambassador and threatens Britain with ‘a slap in the mouth’ as it accuses West of stirring up anti-government protesters”, *Mail Foreign Service*, December 30, 2009, Accessed November 19, 2018, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1239170/Iran-summons-British-ambassador-accuses-West-siding-anti-government-protesters-Tehran.html>.

While foreign reporters largely expelled or confined to their bureaus and many local journalists already languishing in jail, a new phase of collaboration appeared between the BBCPTV newsrooms and citizen-journalists. In this phase, the task of reporting the news had fallen to the millions of young, tech-savvy Iranian protesters, armed with video phones to support the BBCPTV with significant amount of user-generated content (UGC). According to the BBCPTV reports, they have been received 1000 email a day and 10 videos a minute from people wanting to take part in interactive programs. Richard Sambrook, Head of Global News for the BBC, pointed out that “the audience content had a double benefit because it gives a direct relationship between the service and people of Iran and it gives them a level of engagement, a level of accuracy which you would not get from formal television coverage.”³²

Continually referring to Amnesty International reports on human rights status in Iran, and bringing up the number of detainees and fatalities since the unrests, besides the Iran's detention conditions, sexual abusing, torturing and forced confession of detainees, the BBCPTV displayed a disastrous picture of violation of human rights in Iran. On this ground, one of the victims that the BBCPTV had paid particular attention was Neda Agha-Soltan, a young girl who was shot and died in front of camera with open eyes that became a symbol of Green Movement in Iran and for the dissident Iranian diaspora. Furthermore, the Oxford University, also, had set up the scholarship program in memory of Neda Agha-Soltan to help Iranian students to study at Oxford; that was interpreted by Iran's authorities as “another nail into the coffin” of relations between Britain and Iran.”³³

Although success or failure of the Green Movement is still open to discussion, what is almost certain is that the political landscape of Iran has been transformed by the reformist movement. Evidently, for an astute observer, regarding Iran's media repression situations, the role that transnational

³² Nice Newman, “The Rise of Social Media and Its Impact on Mainstream Journalism: A study of How Newspapers and Broadcasters in the UK and US Are Responding to a Wave of Participatory Social Media, and a Historic Shift in Control towards Individual Consumers,” *Reuters Institute for the Study of Journalism*, (September 2009).

³³ Barry Nellid, Iran condemns Oxford University over Neda scholarship,” *CNN*, November 11, 2009, Accessed December 27, 2018, <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/europe/11/11/iran.uk.neda/index.html>.

news channels as the main conduit of information, is not negligible. If we consider the “legitimacy” as the most important challenge for departure from collective identity to collect actions, a closer look at the BBCPTV’s programs, provide strong convincing evidences that giving legitimacy to the Green Movement through delegitimizing of the Islamic system has been always on top of the BBCPTV’s media framing.

However, the BBCPTV received severe criticism from Iranian officials in charge of coordinator of riots, but the 2009 Iran’s election enhanced its importance as a world news service. The BBCPTV, on November 4, 2009 was honored by Association for International Broadcasting for “clearest coverage of a single news event-television.”³⁴

4. Conclusion

The study set out to investigate the role that the BBCPS has played in Iran’s internal politics before and after the Islamic revolution. It has been engaging in Iran’s internal politics acting as a tool of Great Britain’s interest and integral part of British policy-making in Iran. While in exile, the BBCPS enabled Ayatollah Khomeini to deliver his message to the Iranian people to shore up against the Shah’s regime. By the same taken, the BBCPS assisted Iranians during the presidential election riots at 2009 to protest against the Iranian regime. To some extent BBCPS approach has been successful in influencing the perception of Iran’s society and shaping Iranian public opinion against the government.

By reviewing BBCPS activities in Iran, the study confirms the significant role that this media plays in Iran’s politics and more particularly the role that it has been playing in Britain diplomacy. The BBCPS has been acting as an effective check on the Iranian government’s power and influence over its citizens by taking one side of the political spectrum and acts like virtual propaganda machines to actively influence Iran’s politics.

³⁴ “Winners of the 2009 AIBs Announced”, *Association International Broadcasting*, January 2010.

Bibliography

Addis, Casey L. "Iran's 2009 Presidential Elections", *Congressional Research Service*, (2009).

Annual Report on Human Rights 2008, *United Kingdom Foreign & Commonwealth Office*, (March 2009).

Berinsky, Adam J. "American Public Opinion in the 1930s and 1940s, the Analysis of Quota-Controlled Sample Survey Data," *Public Opinion Quarterly*, 70, No. 4. (2006): 499–529.

Byrne, Malcolm. "CIA Confirms Role in 1953 Iran Coup," *The National Security Archive*, (2013).

Cohen, Yoel. *Media Diplomacy: The Foreign Office in the Mass Communications Age*. (New York: Frank Cass and Company, 1986).

Cooper, Andrew Scott. *The Fall of Heaven: The Pahlavis and the Final Days of Imperial Iran*. (Henry Holt and Company LLC, 2016), 65.

Crawford, James. *British Year Book of International Law 2008, 2009*.

Denise, Wrigh. *The English Amongst the Persian: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*, (London: I.B.Tauris, 2001).

Dizard Jr. Wilson. *Digital Diplomacy: US Foreign Policy in the Information Age*. (Washington: Cooperation of the Center for Strategic and International Studies, 2001).

Donald Newton Wilber, *Regime Change in Iran: Overthrow of Premier Mosaddeq of Iran*. (Spokesman, 2006).

"EU Annual Report on Human Rights 2008," Council of European Union, (November 2008).

Ghasemi, Shapour. "History of Iran: Pahlavi Dynasty." *Iran Chamber Society*, February 18, 2019.

Guittard, Alex. "IRAN and the Nixon Doctrine: American Arms and the Rise and Fall of the Shah," *Elements, Boston College Undergraduate Research*, (2010).

Hamilton, Paul. "A Contemporary Review of Western/Iran Relations," *Royal College of Defense Studies*, (2009).

Henniker, Edward. "Nationalization: The Anglo-Iranian Oil Company, 1951 Britain vs. Iran," *Seven Pillars Institute Moral Cents*, 2 No. 2. (Summer/Fall 2013): 16-34.

Kelman, Herbert. "Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change," *Harvard University*, (1958).

"Local Staff of British Embassy in Iran said Arrested," *U.S. Open Source Center Document IAP20090628950012*, Tehran Press TV Online in English, June 28, 2009.

McMurdo, Torey L. "The Economic of Overthrown: The United States, Britain, and the Hidden Justification of Operation TPAJAX," *Studies in Intelligence*, 56, No.2 (June 2012): 15-26.

Neville, Peter. *Historical Dictionary of British Foreign Policy*, (UK: Scarecrow Press, 2013).

Newman, Nice. "The Rise of Social Media and Its Impact on Mainstream Journalism: A study of How Newspapers and Broadcasters in the UK and US Are Responding to a Wave of Participatory Social Media, and a Historic Shift in Control towards Individual Consumers," *Reuters Institute for the Study of Journalism*, (September 2009).

Nodere, E. R. "When the Foot Was on the Other Shah," (1971).

Nye, Josef. "Soft Power," *Foreign Policy*, No.80, (1990): 153-171.

Pollack, Kenneth. *The Persian Puzzle: Deciphering the Twenty-five-Year Conflict between the Iran and America*, (Random House Group, 2004).

Reza Shah Pahlavi (15 March 1878 – 26 July 1944), was the Shah of Iran from 15 December 1925 until he was forced to abdicate by the Anglo-Soviet invasion of Iran on 16 September 1941.

Rokeach, Sandra J. Ball and DeFleur ML. "A dependency model of mass-media effects," *Communication Research* (1976): 3-21.

Rubin, Michael. "Europe's Critical Dialogue with Iran: An Assessment," *The Washington Institute*, January 10, 2000.

Safiri, Floreeda. "Lawrence Paul Elwell-Sutton (1912-1984)", *Iranian Studies*, 17, No.4. (1984): 485-487.

Sreberny, Annabella and Torfeh, Massoumeh. *Persian Service: The BBC and British interest in Iran*. (New York: I.B.Tauris, 2014).

“The annual budget of £15 million is funded by the Foreign and Commonwealth Office”, The 88’s sedition is the name that Iran’s authorities address the postelection events in 2009.

Torfeh, Massoumeh and Sreberny, Annabelle. “The BBC Persian Service and the Islamic Revolution of 1979,” *Middle East Journal of Culture and Communication*, 3, No. 2, (2010): 216-241.

Walker, Adrew. *A Skyful of Freedom: 60 Years of the BBC World Service*. (London: Broadcast Books, 1992).

Wheeler, Nicholas J. and Dunne, Tim. “Moral Britannia? Evaluating the Ethical Dimension in Labour’s Foreign Policy”, *Foreign Policy Centre*, 2004.

Williams, Steve. “Launching Persian TV,” *The News Magazine*, No.24, (January/February 2009): 21.

Internet Sources

Barry Nelld, Barry. Iran condemns Oxford University over Neda scholarship,” CNN, November 11, 2009, Accessed December 27, 2018, <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/europe/11/11/iran.uk.neda/index.html>.

“BBC to launch Farsi-language TV channel,” *Al Arabiya News*, 8 January, 2009, Accessed November 20, 2018, <https://www.alarabiya.net/articles/2009/01/08/63804.html>.

BBC, “The last conflicts of Britain and Iran,” BBCPTV, December 12, 2010, Accessed December 1, 2018, http://www.bbc.com/persian/iran/2010/12/101221_141_bbc_70th_anniversary.shtml.

“British official warns Iran on embassy staffer arrest”, *CNN*, July 5, 2009, Accessed October 5, 2018, http://edition.cnn.com/2009/WORLD/meast/07/05/iran.election/index.html?eref=edition_meast&utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+rss%2Fedition_meast+%28RSS%3A+CNNi+-+Middle+East%29.

Cole, Juan. “Supreme Leader Khamenei’s Friday Address on the Presidential Election,” *Informed Comment*, June 19, 2009, Accessed October 9, 2018, <http://www.juancole.com/2009/06/supreme-leader-khameneis-friday-address.html>.

Farrar-Wellman, Ariel. "United Kingdom-Iran foreign Relations," *Critical Threats*, 2018, July 27, 2010, Accessed November 27, 2018, <https://www.criticalthreats.org/analysis/united-kingdom-iran-foreign-relations>.

"Here is London," Directed by Ali Hamedani, (London: BBC, 2011), Accessed December 23, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=x3zeGFh5yG4>.

"Iran summons ambassador and threatens Britain with 'a slap in the mouth' as it accuses West of stirring up anti-government protesters", Mail Foreign Service, December 30, 2009, Accessed October 19, 2018, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1239170/Iran-summons-British-ambassador-accuses-West-siding-anti-government-protesters-Tehran.html>.

Jackson, Hugo. "British Diplomacy and Iranian Angst: British Iranian Relations, 1973-1979," *International Relations Students*, September 14, 2011, Accessed December 11, 2018, <https://www.e-ir.info/2011/09/14/british-diplomacy-and-iranian-angst-british-iranian-relations-1973-1979>.

MEPs review progress on human rights in the world in 2007, *Human Rights Committee*, 12 April 2016, Accessed December 21, 2018, https://en.wikipedia.org/wiki/Human_rights_in_the_Islamic_Republic_of_Iran#cite_note-27.

Safiri and Shahidi, Encyclopedia Iranica, "Great Britain xiii. "The British Broadcasting Corporation BBC," 2002, Accessed October 13, 2018, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-xiii>.

İlhanlılar İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)

Akif Rençber*

Öz

Şîrâz şehri, Moğol yıkımından az bir hasarla kurtuldu. Buna rağmen hem merkezden uzak olması hem de farklı güç odaklarının varlığı Şîrâz'ı her zaman idaresi zor bir şehir yaptı. Bu bağlamda İlhanlı şahnesi, ikta sahipleri ve baskaklar şehirde çok başlı bir idareyi kaçınılmaz kılıyorlardı. Üstelik şahne sayısı bazen üç kişiye kadar çıkabiliyordu. Bu sebeple Şîrâz'da İlhanlılar lehine sükûnet ortamı hiçbir zaman tam olarak sağlanamadı. Şîrâz'da İlhanlılar dönemini (684/1286-735/1335) üç kısma ayırmak mümkündür. Birincisi; 684/1286-692/1293 yılları arası Salgurlu bakiyelerinin kısa sürelerde değiştiği ve İlhanlı şahnesi ile müştereken Şîrâz'ı yönettikleri dönemdir. İkinci dönem; 692/1293-725/1325 yılları arasında Melikü'l-İslam Cemaleddin ve onun oğlu İbrahim'in İncu arazilerinin geliri karşılığında Şîrâz'da bir nevi dihkan mevkiinde olduğu dönemdir. Bu arada ikinci dönem ve üçüncü dönem arasında (718/1319-730/1330) Şîrâz'da İlhanlı soyundan gelme Salgurlu bakiyeleri ile bizzat İlhanlı hükümdarlarının birinci derece akrabaları İncu gelirlerinde pay sahibi olmuştur. Ancak kısa sürelerde bu pay sahipleri değişmiştir. Üçüncü dönem; 725/1325-735/1335 yılları arasında İlhanlı merkezi otoritesinin zayıflamasına paralel olarak Şîrâz'ın İnculular tarafından büyük oranda bağımsız yönetildiği dönemdir. Bu çalışma, son Salgurlu idarecisi Abiş Hatun'un 1286'da İlhanlılar tarafından görevden el çektilmesinden, son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatına kadar geçen süreçte (735/1335) Şîrâz şehrinin siyasi tarihini konu almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şîrâz, İlhanlılar, Salgurlular, Şeyh Cemaleddin, İnculular

* Dr. Serbest Araştırmacı, ORCID: /0000-0002-1758-6250, akifrenber@hotmail.com



Shiraz Administration of Ilkhanids (684/1286-735/1335)

Akif Rençber*

Abstract

City of Shiraz escaped damage of Mongol Invasion with a little destruction. Nevertheless it was difficult to manage Shiraz because of both being away from the center and the existence of different power groups. In this regard, a multi-headed administration was inevitable with the Shahneh of Ilkhanids, landowners and Baskaks. Moreover, sometimes there might be up to three shahneh. For this reason, the stationary tranquility (state) was never fully established in favour of the Ilkhanids in Shiraz. In Shiraz, Ilkhanids reign (1286-1335) can be reviewed in three periods. (terms) In the first period (684/1286-692/1293), Salgurid remnants were changing in short terms and managing the city of Shiraz with Shahneh of Ilkhanids jointly. Second period was the term between 692/1293-725/1325 in which Melikü'l Islam Cemaleddin and his son were at sort of dihqan position in exchange for revenues of Inju lands. Meanwhile, between the years 718/1319-730/1330, Salgurid remnants which are descendants of Ilkhanids and immediate relatives of Ilkhanid Dynasts were allottees of revenues of Inju lands. However this ownership had changed in short terms. In the third period (725/1325-735/1335), Injuids had dominated the city of Shiraz to a large extent, corresponding to Ilkhanid central authority became weaker. This study is about the period in political history of Shiraz between last Salgurid administrator Abis Hatun who was discharged by Ilkhanids in 684/1286 and the death of Ebu Sad Bahadır Khan in 735/1335 who is the last Ilkhanid Emperor.

Keywords: Shiraz, Ilkhanids, Salgurids, Seyh Cemaleddin, Injuids

* Phd. Independent Researcher, ORCID: /0000-0002-1758-6250 akifrençber@hotmail.com

1. Giriş

İran'da tarihi bir şehir olan Şîrâz, Fars idare merkezinin tam ortasında yer almaktadır. Şehir, bugünkü İran topraklarının güneyinde 29 derece ve 38 dakika kuzey enlemi, 52 derece ve 40 dakika doğu boylamında yer alır.¹ Kadim bir geçmişe sahip olan şehir, Sâsânîlerden sonra ilk İslam fetihleriyle beraber Müslümanların kontrolüne geçti. Şîrâz, Emevîler ve Abbâsîlerden sonra Saffârîlerin hâkimiyetine girdi. Bundan sonra 322/934'den itibaren uzunca bir süre Büveyhîlerin idaresinde kaldı. Hatta Büveyhîler Şîrâz'ı idare merkezi yaparak hatırı sayılır imar faaliyetinde bulundular. Selçuklular devletlerini kurduktan kısa bir süre sonra başladıkları fetih hareketleriyle Şîrâz'a kadar ulaştılar. Ancak tam anlamıyla Fars ve Şîrâz'a egemen olmaları Melik Kavurd döneminde 453/1062 yılında gerçekleşti. Melik Kavurd'un saltanat mücadelesi sonucu ölümü üzerine Fars ve Şîrâz'da Selçuklular adına Emirler ve Atabeyler yönetici olarak görev yapmaya başladılar. Zaman içinde Salgurluların hem idare hem de askeri yönetimde etkinliğinin artması sonucu Fars hâkimi Melikşah'ın atabeyi Sungur, kardeşinin öldürülmesini bahane ederek isyan etti. Melikşah'ı Şîrâz'dan çıkartarak yönetimi uhdesine aldı (543/1148-1149).²

Salgurlular, 543/1148'den itibaren Şîrâz ve çevresinde meşruluk kaynaklarını yine Selçuklulardan almak kaydıyla hâkim olmuşlardır. Selçukluların yıkılmasından sonra kısa bir süre Harzemşahlıların hâkimiyetini tanıyan Salgurlular, daha sonra Moğol/İlhanlı egemenliğini tanıdılar. Buna rağmen Şîrâz³ ve çevresinde varlıklarını 684/1286 yılına kadar sürdürdüler.⁴

- 1 Kerametullah Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, (Tahran: İntişarat-ı Encomin-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1374), 34; Osman Gazi Özgüdenli, "Şîrâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 182.
- 2 Zerküb Şîrâzî, *Şîrâzname*, tsh. İsmail Vaiz Cevadî, (Tahran: İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1350) 43-52; Erdoğan Merçil, *Salgurlular*, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 2-35.
- 3 Bu arada Şîrâz, bu vahşet asrının İran'ında en mamur şehirlerden biri haline geldi. Zira âlimler, şairler ve diğer ilim sanat erbabları için bir sığınma merkezi olan şehir, ileri gelenlerin adeta yarışarcasına yaptırdığı imaretle zamanının ilerisinde bir kültür ve ilim hayatı yaşadı. Salgurlu hanedanının erkeklerinin yanı sıra kadınları da bu hususta oldukça cömert idiler. (Şîrâzî, *Şîrâzname*, 85; Abdü'l-Muhammed Ayeî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, (Tahran: İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1346), 91-108; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih -İlhanlılar Kısmı-*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejanî, (Ankara TTK Yayınları, 2013), 51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, c. X, çev. Ahmet Ağırakça vd. (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008), 328-329; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, çev. Erkan Göksu, (Tokat: Taşhan Kitap Yayınları, 2011), 87; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 352.
- 4 Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36, (Ankara: TDV Yay., 2009), 30.

1220 yıllarında başlayan Moğol istilasına Şîrâz merkezli Fars bölgesi hâkimi Salgurlular da dâhil oldu. Bu bağlamda Moğollar 629/1231-1232 yılında Ahlat'ta iken civar hükümdarlar Moğol otağına elçiler göndererek itaatlerini sundular. Salgurlu hükümdarı Atabek Ebu Bekir b. Sa'd (1226-1260), Moğolların huzuruna elçi yollayarak haraç vermeyi kabul etti. Böylece Şîrâz'da Moğollara tabii bir yönetim başladı. Ögeday (Oktay) Han döneminde gerçekleşen bu olay ile Atabek Ebu Bekir, Moğollara 30.000 dinar vermekle beraber Moğol şahnesini müştereken yönetime kabul etmişti. Atabek Ebu Bekir, Moğolların Şîrâz ve diğer Fars bölgesi yerleşimlerini yağmalamalarının önüne geçmek için bu boyunduruğu kabul etmek zorundaydı. Ancak kendince önlemler almaktan geri durmadı. Buna göre Moğol şahnesini Şîrâz'a sokmayarak onlara şehrin dışında özel bir konaklama merkezi tahsis etti.⁵

Atabek Ebubekir'in vefatından Abiş Hatun'un İlhanlı gelini olmasına kadar geçen süreçte, Salgurlu tahtına sırasıyla II. Sad b. Ebubekir, Atabek Muhammed (Naibi Terken Hatun), Salgurşah oğlu Muhammed Şah, Selçukşah ve Abiş Hatun geçtiler. Ancak bu süreçte İlhanlılar merkezden atadıkları valiler vasıtasıyla varlıklarını doğrudan hissettirtiyorlardı. Buna paralel Salgurlular ise güçten düşmekteydi. 662/1264'de Selçukşah öldükten sonra tahtın tek varisi olan Abiş Hatun Salgurlu hükümdarı oldu. Ancak onun varlığı bu dönemde sembolik olmaktan öteye geçemedi. Zira İlhanlı valisi Altacu mutlak hâkim idi. Bu arada mehdi olduğuna inandıkları Seyyid Şerefüddin İbrahim'in etrafında toplanan Şîrâz halkı İlhanlılara isyan ettiler. Bu isyan Altacu tarafından bastırıldı. Altacu'dan sonra Ankiyanu ve Soğuncak Şîrâz'da görev yaptılar.⁶

Şîrâz'da müstakil bir idarecinin olmaması nedeniyle 667/1268/1269 yılında Abaka'nın emriyle Ankiyanu (آنکیانو) atandı. Akabinde 670/1271 yılında Şîrâz'a atanan Soğuncak (سو غونجاق) Noyan görevini tamamlayarak 671/1272 yılında Mengü Timur'un nişanlısı Abiş Hatun'la beraber Şîrâz'a geri döndü. Onun ayrılmasından sonra Şîrâz'da yerel idareciler birbirleriyle çatışma içinde oldular. Yaşanan karmaşadan dolayı Abaka Han,

5 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 85; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 91-108; Erdoğan Merçil, *Salgurlular*, s. 86.

6 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 96-114; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011), 162-163.

678/1279'da Soğuncak Noyan'ı bir kez daha idari ve mali işlerin tanzimi için Şîrâz'a yolladı. 681/1282 yılında ise Mengü Timur'un ölümünden sonra İlhanlı hükümdarı Ahmet Teküder, Abiş Hatun'u Şîrâz'a idareci olarak yolladı.⁷

Bu çalışma, son Salgurlu idarecisi Abiş Hatun'un 1286'da İlhanlılar tarafından görevden el çektirilmesinden, son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatına kadar geçen süreçte (735/1335) Şîrâz şehrinin siyasî tarihini konu almaktadır.

2. Salgurlu İdaresinin Sonu, Şîrâz'da İlhanlı Hâkimiyetinin Başlaması

Moğol gelini olan Atabek Abiş, Salgurlu saltanatının son temsilcisi olarak Ahmet Teküder'in izniyle Şîrâz'a geldi ve idareyi uhdesine aldı. Onun gelişi sonrası Şîrâz'da sükûnet sağlanmasına rağmen kısa süre sonra şehirde iktidar kavgası ortaya çıktı. Zira sabık Şîrâz yöneticilerinden Seyyid İmadüddin şehri terk ederek İlhan'ın huzuruna gitmişti. Bu olaylar yaşanırken İlhanlı merkezinde taht değişikliği gerçekleşmiş, yeni hükümdar Argun Han'ın huzuruna çıkan Seyyid İmadüddin, aldığı Yarlîg ile Şîrâz yönetimini uhdesine almıştı. Bu gelişmeler sonrası Atabek Abiş taraftarları ve Seyyidler arasında yaşanan çekişme İmadüddin'in öldürülmesiyle sonuçlanınca Atabek Abiş İlhanlı merkezi tarafından azledildi.⁸

Şîrâz ileri gelenleri Abiş'in azledilmesinden sonra uzun bir süre rakiplerini saf dışı bırakmak için İlhanlı merkezinde kaldılar. Bununla beraber bir çıkış yumağına dönüşmüş sorunların çözümü ve birikmiş olan borçların silinmesi için uğraş verdiler. Şîrâz hâkimleri Fars'ın kendilerine verilmesi halinde İlhan'a 500 tümen ödemeyi taahhüt ederek eyaletin yönetimini almayı başardılar. Argun Han, onlara bu izni vermekle beraber tahsilatın düzenli bir şekilde yapılabilmesi ve olası muhalefetin engellenebilmesi için

7 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 112-123.

8 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 124-130; Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, 166; (Abiş'in vasiyeti gereği şahsına ait olan emlak çocukları arasında pay edildi. Aynı zamanda Seyyid'in öldürülmesinden dolayı suçlanan Abiş'in, onun mirasçılarına 50 tümen (500.000 dinar) ödemesine hükmedildi. Abiş azledilip İlhanlı merkezine geldikten bir yıl dört ay sonra hastalandı. Kısa bir süre sonra ise vefat etti. Onun saltanatı iki yıl iki ay sürmüştür. (Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 130.)

Fahreddin Mübarekşah'ı "Bitikçi"⁹ unvanıyla görevlendirildi. İlhan'dan Yarlığ alan bu heyetin lideri Kıvamüddin Buharî, Fars'a yakın bir yere geldiğinde vefat edince Hacı Şemseddin Hüseyin, Seyfeddin Yusuf ve Nizameddin Ebubekir Şîrâz'a ulaşarak bir takım atamalar gerçekleştirdiler. Ancak İlhan'a ödemeyi vaat ettikleri miktar oldukça yüksek bir meblağ olduğu için bu konuda müşkül durumda kaldılar.¹⁰

Şîrâz için artık çalkantılı bir dönem başlıyordu. Bu dönemde sıkça şehir ileri gelenlerinin İlhanlı hükümdarının huzuruna varmak suretiyle çeşitli imtiyazlar elde etmeye çalıştığını görmekteyiz. Hükümdarın huzuruna çıkan ileri gelenler sundukları muhtelif hediyelerle makam elde etmeye çalışıyorlardı. Otağda kaldıkları süre zarfında rakiplerine karşı savunmasız olanlar ise onların gammazlamasıyla bertaraf edilip muradına ermeden cezalandırılıyorlardı. İmtiyaz elde edenler ise bunu kötüye kullanarak mütemadiyen süren yönetici değişikliğine ek olarak istikrarsız bir siyasi atmosferin meydana gelmesine neden oluyorlardı. 684/1286'dan 692/1293 yılına kadar Şîrâz'da yönetici değişikliğinin sıkça yaşanması artık sıradan bir durum haline gelmişti.¹¹

Abiş Hatun'un Şîrâz'dan ayrılmasından sonra onun idarecilerinden olan Celaleddin Arkan derhal öldürüldü. Diğer Salgurlu idarecileri; Vezir Hacı Nizameddin, Hacı Seyfeddin Yusuf ve Fahreddin Mübarekşah hapsedildi. Kısa bir süre sonra merkezden atanan İlhanlı yöneticisi Cuşi (یوشوج) tarafından kılıçtan geçirildiler.¹² Bu gelişmeler ile Şîrâz'da Salgurlu idaresi son bulurken, Moğollar yeni bir düzenlemenin ilk adımlarını atıyordu. Bununla beraber 686/1288-688/1290 yılları arasında Şîrâz'da Salgurlu idarecilerinden Mecidüddin Rumî, görev yaptı. Bütün idarecilerin üstünde yetkiye sahip olan Mecidüddin Rumî, görev süresi boyunca birçok hayrat yaptırdı. Yaptırdığı hayratlara ait kitabe Şîrâz'ın İstahr kapısı üzerine nakşedilmiştir.¹³

Şîrâz'da Salgurlular sonrası Moğol hâkimiyetinin başlarında ve sonrasında

9 Bitikçi (بیتکچی) İlhanlılarda bir çeşit maliye memuruna verilen isim. (Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsî*, c. 1, (Tahran: Müessesesi-i İntişarat-i Emir Kebir, 1388), 618.)

10 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 131; John Limbert, *Shiraz in the Age of Hafez*, (Seattle & London: University of Washington Press, 2004), 22.

11 Limbert, *Shiraz in the Age of Hafez*, 23-24.

12 Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 168; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 132.

13 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 96-97.

da şehir ileri gelenleri iki hizip arasında seçim yapmak zorunda kalmış gibi görünmektedir. Bu hiziplerden biri Atabek Abiş'e karşı duygusal bir bağ hissedenlerden oluşurken, diğerleri ise Şîrâz'daki yeni yönetime meyl edenleri ihtiva eder. Ancak Abiş taraftarları sınırlı bir güce sahipti.¹⁴

3. Şeyh Cemaleddin Dönemi ve Gazan Han'ın Reformları Bağlamında Şîraz

688/1290 yılı sonlarında Mecidüddin Rumî öldürülünce Şemsüddeve, Şîrâz'ın idaresini 691/1292 yılına kadar uhdesine aldı. Argun Han vefat edince yerine geçen Geyhatu'nun tasarrufu gereği Şîrâz'da yönetici değişikliği oldu. Zira Şîrâz, 684/1286 yılında son Salgurlu hanedan mensubu Abiş Hatun'un görevden el çektilmesiyle doğrudan Moğol idaresine geçmişti. Buna rağmen yerel bir idare mekanizması zorunluluk arz etmekteydi. Bu sebeple oluşan otorite boşluğu, başlangıçta Salgurlu bakiyesi idareciler vasıtasıyla doldurulmaya çalışıldı. Ancak bu durum isabetli olmayınca Şîrâz yöneticiliği şeyh olarak nitelendirilen Cemaleddin'e verildi. 692/1293 yılı başlarından 725/1325 yılına kadar İlhanlılara ait topraklar, mukataa olarak otuz yılı aşkın bir süre Melikü'l-İslam Cemaleddin ve onun oğlunun uhdesinde kaldı. Cemaleddin, Geyhatu'ya ödediği 10.000.000 dinar ile dört yıllığına Fars'da ekilebilir İncu arazilerinden¹⁵ vergi toplama imtiyazını elde etti. Cemaleddin, başka hiçbir Moğol soylusunun müdahalesi olmaksızın tek başına böyle bir imtiyazı elde etmişti. Ancak onun elde ettiği bu imtiyaz çok uzun süreli olmadı.¹⁶

14 Limbert, *Shiraz in the Age of Hafez*, 22.

15 İncu kelimesi İlhanlılarda hükümdarın ve ailesinin özel emlakı ile buralarda yaşayan esir ve kulları ifade etmek için kullanılmıştır. İncu Arazileri, İran soylularından el konularak elde edilen ve Moğol fetihleri sonrasında İlhanlı ailesi mensuplarına verilen arazilerden oluşmaktaydı. Yani mahalli hanedanlara ait topraklar bu kategoride değerlendirilmiştir. Bu arada çeşitli sebeplerle sahihsiz kalan topraklar ve satın alma yoluyla elde edilenlerle beraber zaman içinde İncu topraklarının miktarında artış olmuştur. Bu arazilerden elde edilen kaynak oldukça büyüktü. Buna göre; Argun Han zamanında bu arazilerden elde edilen gelir 600.000 dinar, Gazan Han zamanında ise 1.000.000 dinara tekabül etmekteydi. (I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İnan Under The İlkhans", *The Cambridge History of İnan*, vol. 5, (Cambridge University Press, 1968), 516; Osman Gazi Özgüdenli, "İncu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 281.)

16 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 96-99; Limbert, *Shiraz in the Age of Hafez*, 24; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 185; I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İnan Under The İlkhans", 516.

Şîrâz'ın Cemaleddin'e tevdi edilmesinde güdülen gaye; Muhtemelen şeyhin nüfuzundan istifade ederek halk ve ileri gelenler ile İlhanlı yönetimi arasında iletişimi sağlamaktı. Şîrâz'da Seyyid nüfusunu dikkate alırsak nüfuz sahibi ve itibarlı bir kişilik olarak Seyyidlere hitap edecek şeyhlik mertebesinde bir şahsın İlhanlılar adına Şîrâz'da arzu edilen bir yönetim ortaya koyması kuvvetle muhtemeldir.

İlhanlılar ile Şîrâzlı yerel idareciler arasında ilişkiler daimi surette sorunlu oldu. Gazan Han, tahta ilk çıktığı sıralarda İlhanlı ülkesine tam anlamıyla hâkim değildi. Bilhassa mali konularda yani merkeze vergi verme hususunda bir başkaldırı söz konusuydu. Bu konuda Fars eyaletinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Baydu ile girdiği taht mücadelesinde İlhanlı tahtına ortak olan Gazan, yapılan antlaşma gereği 694/1294-1295 yılında içinde Şîrâz'ın da bulunduğu bir miktar toprağı kendi idaresine aldı. Bu bağlamda aynı yıl içinde 100 tümenlik vergi tahsili için Şîrâz'a memurlar gönderildi. Ancak Gazan'ın gönderdiği memurlar Cemaleddin tarafından eli boş gönderildiği gibi hakarete maruz bırakıldı. Bu sebeple Gazan, tahta çıktığında Fars ve Şîrâz idarecilerine karşı fazla müsamahakâr davranmadı.¹⁷

Gazan Han, İlhanlı tahtına çıktıktan sonra 695/1296 yılında Fars eyaletinin vergi tahsildarı olarak Emir Hürkûdâk'ı görevlendirdi. Onun Şîrâz'a gelişiyle İlhanlılar adına idare daha sağlam bir zemine oturdu.¹⁸ Gönderdiği ferman ile Cemaleddin'in huzura gelmesini istedi. Cemaleddin muhtemelen geçmişte yaptıklarından dolayı Şîrâz hâkimiyetini kaybetme endişesi ile karşı karşıya olduğunun farkındaydı. Bu sebeple Gazan Han'ın huzuruna hazırlıklı çıktı. Değerli ve eşi benzeri olmayan hediyeler ile amacına ulaşarak tekrar iki yıllığına Şîrâz'da İncü toprakların idaresini almayı başardı. Bununla beraber rakibi İzzüddin Muzaffer'i saf dışı bırakarak olası bir riski de ortadan kaldırdı.¹⁹

Bu arada Cemaleddin, Kiş'in muhafazası için Bahaeddin Ayaz ile girdiği

17 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 99; Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 202; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186.

18 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 202.

19 Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 262; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186; Cemaleddin, Kiş'in muhafazası için Şîrâz'dan uzak olduğu sırada İzzeddin Muzaffer, onun aleyhinde bir takım girişimde bulundu. Hurkudak işin aslını öğrenmek maksadıyla yaptığı tahkikat sonucunda Cemaleddin'in herhangi bir suça bulaşmadığını öğrenince İzzeddin Muzaffer, Şîrâz'dan uzaklaştırıldı. (Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 202.)

deniz savaşı sonrası devlet hazinesine büyük miktarda ganimet kazandırarak Şîrâz'a geri dönünce İlhanlılar nezdinde itibarı daha da arttı. Zira o sırada Şîrâz'da bulunan İlhanlı elçileri duruma bizzat şahit olmuştu.²⁰

698/1298-1299 yılında on altı kısma ayrılan Şîrâz ve çevresinin vergi gelirleri üç yıl için 1000 tümen olarak belirlenmişti. Bu verginin tahsili yapılırken halka karşı kötü muamelenin önüne geçmek için Gazan Han, özel bir görevli dahi tayin etmiştir. Bu bağlamda Melik Muazzam Şerefüddin Simnânî görevlendirilmiştir. Ancak Gazan Han'ın aldığı tüm önlemlere rağmen Şîrâz'da yaşanan kıtlık, kuraklık ve veba salgınına ek olarak tahsildarların halktan fazla vergi toplaması felaketin boyutlarının daha da arttırdı. Aynı tarihte Şîrâz ve çevresinde vebadan takriben 90 bin kişi yaşamını yitirdi.²¹

Öte yandan Spuler'in işaret ettiğine göre; 660/1262'den beri faaliyet sahası bilhassa Fars olan baskaklar,²² Şîrâz'da yönetici olarak görev yapmıştı. Bu zaman dilimi, Atabek Abiş Hatun'un hanedan mensubu Mengü Timur ile evlenerek Şîrâz'ın idaresini doğrudan Moğollara terk ettiği döneme denk gelmektedir. Baskaklar 694/1295 yılına kadar etkin bir şekilde (Daha doğrusu Gazan Han'ın toprak reformu yapmasına kadar.) Şîrâz merkezli Fars bölgesinde bu vazifelerini icra etmişlerdir. Onların görevi sadece vergi toplamak değil aynı zamanda buldukları yeri korumaktı. Bu bağlamda Lur saldırısında Şîrâz'ı korumuşlardı.²³

Gazan Han döneminde hayata geçirilen yenilikler çerçevesinde toprakların işlenmesini sağlayarak askere doğrudan para vermek yerine arazi vererek mali yükü hafifletmek için toprak reformu yapıldı.²⁴ Bu uygulama özellikle

20 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 202.

21 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 210-219; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 186-187.

22 Baskak (باسباق) İlhanlılarda mahalli vergi memurlarına verilen isim. (Muin, *Ferheng-i Farsî*, c. 1, 458.)

23 Spuler, *İran Moğolları*, 353.

24 Boş ve metruk araziler tarıma açılarak hazineye yeni gelirler elde edildi. Bunun için hem halk hem de devlet ileri gelenleri teşvik edilerek bir miktar vergi karşılığında topraklar tarıma açıldı. Bu dönemde sulanabilen-mamur, yarı harap durumda olan ve tamamen harap olan araziler şeklide topraklar üç kısma ayrıldı. Bu arazilerden alınacak vergiler de birbirinden farklı olacaktı. Vergiler aşamalı bir şekilde dördüncü yılın sonunda tam olarak tahsil edilebilecekti. Bu arazilerin defter kayıtları ve teftişi için de ayrıca düzenlemeler yapılmıştı. (Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 301-302.)

Fars bölgesinde hayata geçirildi. Bununla Baskakların sebep olduğu Şîrâz ve civar yerleşimlerde yaşanan yolsuzlukların önüne geçmek istenmekteydi. Baskaklar yönetimden el çektiler ve Şîrâz merkezli tüm Fars bölgesinde daha düzenli ve sistematik bir idare ortaya çıkarılacaktı. Ancak baskaklar arkalarında büyük bir enkaz bırakmışlardı. Bu sebeple Gazan Han'ın buyruğu gereği üç senelik vergi muafiyeti uygulandı. Ancak askerlerin tarım hakkındaki bilgilerinin sınırlı olmasına ek olarak merkezden teftiş için gelen memurların yolsuzluk ve rüşvet noktasında ısrarlı tavırları üzerine bu uygulamadan bir süre sonra vazgeçildi.²⁵ Bununla beraber reformlar sayesinde Şîrâz'ın gelirlerinde 500 bin dinarlık bir artış gerçekleşti.²⁶

Öte yandan Çağataylıların Şîrâz'a yaptığı yağma seferlerinin ortaya çıkardığı endişe nedeniyle Gazan Han döneminde Şîrâzlıların isteği doğrultusunda şehrin surları 702/1303'de onarıldı. Masrafı ise hazineden karşılandı.²⁷ Gazan Han döneminde yapılan reformlardan bir başkası zekâtın ülke genelinde belirlenen oran nispetinde toplanmasıydı. Bu bağlamda 701 (1301-1302) yılında ülke genelinde toplanması kararlaştırılan 200 bin dinarlık kısmın 40 bin dinarı Şîrâz'ın hissesine düşmekteydi.²⁸ Bütün İlhanlı ülkesi düşünüldüğünde Şîrâz'ın payına düşen kısmın oldukça yüksek bir meblağa tekabül ettiği görülmektedir. Bu bilgi tek başına Şîrâz'ın oldukça zengin olduğunu göstermektedir.

Gazan Han döneminde eşkiyalara karşı yolların güvenliği sağlamak için bir takım görevliler (râhdârân) tayin edilmekteydi. Bu bağlamda Şerefüddin Muhammed Muzaffer, Şîrâz ve Kirman'ın emniyetinden sorumlu kişi olarak tayin edildi.²⁹

Bu arada Gazan Han döneminde merkez eyaletlerin imar ve bayındırlık hizmetlerinden oldukça fazla istifade ettiğini, buna karşılık merkezden uzak olan Şîrâz'ın bundan nasibini yeterince alamadığını belirtmek gere-

25 Spuler, *İran Moğolları*, 353.

26 Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 301.

27 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 231; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 306; Hasan Pîrniya ve Abbas İkbâl Aştîyanî, *Tarih-i İran ez Ağaz ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacariyye*, (Tahran: Neşriyat-ı Heyyam, 1380), 522.

28 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 233-234; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 337.

29 Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 343; C. E. Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, çev. Hande Canlı, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 347; Bu kişi, 1353 yılında Şîrâz'ın idaresini uhdelere alan Muzafferilerin atası olarak bilinir.

kir.³⁰ Bu durum sadece imar faaliyetlerinde yaşanmıyordu. Aynı zamanda idari ve mali yönetime de olumsuz bir şekilde yansımaktaydı. Zira merkezden uzak olunması İlhanlı yöneticilerinin ve yerel idarecilerinin idareyi kötüye kullanmasını, idarecilerin yolsuzluk ve rüşvet gibi bir takım gayrimişru işlere meyletmesini kolaylaştırmaktaydı. Zaman zaman İlhanlı idarecileri yerel yöneticilerle işbirliği yaparak onların usulsüzlüklerine ortak olmaktaydı. Bundan başka merkezin izni dışından yükledikleri vergilerle kişisel servet yapabilmekteydiler. Bu gibi durumlar Şîrâz'da idarî, malî ve sosyal düzenin istikrarsız seyretmesine neden olmaktaydı.

Öte yandan İlhanlılar döneminde Fars eyaletinde Şîf nüfus diğer bölgelere nazaran fazla olmamakla beraber bir miktar bulunmaktaydı. Bölgenin en önemli şehri olan Şîrâz'da Şafiiler ve Şîfler birlikte yaşamaktaydı. Şîrâz geçmişte olduğu gibi İlhanlı idaresinde de Sâsânî geleneklerinin varlığını devam ettirdiği bir şehir olarak bilinir. Şehirde bulunan Seyyidler, Büveyhîlerin devamı olarak kendilerini görmektedir. Bu sebeple kendilerinden olmayan yönetimleri benimsememişlerdir.³¹ Bu bağlamda Şîrâz'da bulunan Seyyid nüfusunun yaşanan bazı gelişmelerden rahatsızlık duyduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Kadı İzzeddin Alevi Kad'ül-Kudat'lık vazifesinden azledilerek bütün malî müsadere edilmişti. Bu olaya seyirci kalmayan Seyyid taraftarları Şîrâz'da kalabalık, servet sahibi ve güçlü olduklarını bahane ederek Kadı İzzeddin'in görevine geri dönmelerini ve mallarının geri iadesini talep ettiler. Aksi takdirde ayaklanarak Şîrâz'da bağımsız bir idare kuracakları tehdidinden bulundular. Ancak onların tehdidi bir sonuca ulaşmadı.³² Bu durum ister istemez yerel idareciler ile İlhanlı merkezinden atananlar arasında bir çatışma sebebi olmuştur. Merkezden uzak olması nedeniyle Şîrâz'ın idaresinde yaşanan aksaklıklara bir de yerel hassasiyetlere vakıf olmayan idareciler eklenince Şîrâz'da istikrarlı bir yönetim sağlanamamıştır.

30 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 261; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 172.

31 Şîrin Beyânî, *Din-u Devlet Der İran Ahd-ı Moğol*, c. 2, (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1371), 624-625; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetu'l-Kulub*, çev. Guy Le Strange, (Leiden 1919), 113; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010), 199.

32 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 96; anlaşıldığı kadarıyla Şîrâz'da hatırı sayılır bir miktarda Hz. Ali taraftarları bulunmaktadır. Bu dönemde onlara Alevi denilmekle beraber onlar Seyyid olarak da bilinmektedirler.

Olcaytu tahta çıktığında Şîrâz'da İlhanlılar adına yerel idareci olarak Cemaleddin bulunuyordu.³³ 704/1304 yılında yani Gazan Han'ın vefatından bir yıl sonra Şîrâz'da Cemaleddin'e karşı huzursuzluk ve muhalefet baş göstermeye başladı. Daha önce merkezi otorite ve Şîrâz arasında yaşanan idarî ve malî krize ek olarak sorunların devam etmesi nedeniyle Olcaytu, merkezden atadığı yöneticiler ile ortak bir şekilde üç yıl süreyle onun Şîrâz'da idaresine müsaade etti. 706 yılında Cemaleddin'in ölümüyle Şîrâz idaresi oğulları el-Fazl Şemseddin ve Melik İzzeddin'in eline geçti. Melik İzzeddin, Şîrâz'da kalıcı olmayı hedeflediğinden Olcaytu'ya muhalefet etmeden sırtını ona dayayarak siyaset güttü. Bu sebeple rakipleri arasında ön plana çıkmayı başardı. Sadece Şîrâz'ın değil tüm Fars eyaletinin idaresini uhdesine aldı. Bununla beraber İlhanlı merkezinden atanan Emir Sadık, baskak olarak yedi yıl süreyle Şîrâz'da görev yaptı. Şîrâz'da Emir Sadık'tan sonra Emir Âştû (اَشْتُو) şahne oldu. Melik İzzeddin ile Âştû Şîrâz'ın idaresi konusunda problem yaşadıkları için Melik İzzeddin onun azledilmesi yönünde Olcaytu nezdinde sürekli girişimlerde bulundu. Çabalarının sonucu olarak Emir Âştû'nun azledilmesini sağlayan Melik İzzeddin, böylece tek başına Şîrâz'ın idaresini eline aldı. Fakat Emir Âştû işin peşini bırakmayarak bir miktar süvariyle Şîrâz'a yöneldi. 10 Zilkâde 716/24 Ocak 1317 tarihinde şehre ulaştı. Öte yandan Melik İzzeddin, Âştû karşısında tutunamayacağını anlayınca çareyi kaçmakta buldu. Âştû, Şîrâz yönetimini eline geçirerek şehirdeki muhalif tüm unsurları uzaklaştırdı. Tüm bunlara rağmen onun Şîrâz egemenliği kısa sürdü. Melik İzzeddin tekrar Şîrâz'ı ele geçirdi.³⁴

714/1314-1315 yılında Hâce İzzeddin Kuhdî (قوهدى) Şîrâz'da düzen sağlamak üzere görevlendirildi. Onunla beraber aynı zamanda Melik-i Azam Şeyh Behlül, müştereken Şîrâz'a gönderilmişti. Bir süre dervişlik yaparak sufîler ile teşrik-i mesaide bulunan Şeyh Behlül, Şîrâzname müellifinin belirttiğine göre iş bilir ve çalışkan birisiydi. Bu ikilinin şehirde göreve başla-

33 Olcaytu'nun hükümdarlığı döneminde Fars bölgesinde Şîrâz merkezli hâkimiyet, Melik İzzeddin Abdülaziz b. Cemaleddin İbrahim'in elindeydi. O merkezi otoriteye isyan edince, Olcaytu, onu bertaraf etmek için Fars Şahnesi Âştû'yu görevlendirdi. Bu ordu ile başa çıkamayacağını bilen Cemaleddin İbrahim, Fars'ın sahil kesimlerine firar etti. (Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, (Tahran: İntişarat-ı İlmi ve Ferhengî, 1384), 154.)

34 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 99.

masından sonra Şîrâz'da huzur ortamı kısa süreliğine sağlandı.³⁵ Şîrâz'da tasavvuf ehli ya da şeyh mertebesindeki kişilerin görev aldığı zaman halkı ve ileri gelenleri İlhanlı merkezi otoritesine karşı ehil bir hale getirdiğini görmekteyiz. Bu durum şehrin dini karakterini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Olcaytu'nun Şîlîği tercih ettiği tarihten itibaren Şîlilerin İlhanlı merkezinde ve taşrasında yavaş yavaş etkinliklerini arttırdıklarını söylemek gerekir.³⁶ Şîrâz'da mevcut Şîî nüfusun varlığı gereği Seyyidlerin en azından kendilerini daha özgürce ifade etmelerine imkân bulduklarını ifade edebiliriz. Öte yandan Olcaytu, Şîlîği kabul ettikten sonra bunun ilanı ve ahalinin Şîlîğe geçişini sağlamak için ülkenin dört bir yanına elçiler yolladı. Bu elçiler ile emirlerin ilk ulaştığı yerler Bağdat, Isfahan ve Şîrâz şehirleriydi. Bu emir Şîrâz'a ulaştığında ehl-i sünnet mezhebinde büyük bir infial meydana geldi. Şîrâzlılar, Bağdatlıların yaptığı gibi silahlanarak elçinin bulunduğu camiye Cuma namazı için gittiler. Olası bir hutbe değişikliğine izin vermemek için toplanılmıştı. Olcaytu'nun emri halkın yoğun baskısı nedeniyle değişmeyince Şîrâz ve diğer başkaldıran şehirlerin kadıları derhal görevden azledildi.³⁷ Şîrâzlıların Şîlîğe karşı hiç vakit kaybetmeden muhalefet etmeleri şehirdeki Sünnîlerin daha güçlü olduğunu ortaya koyar. Bu sebeple sayısal çoğunluğun Sünnîlerden yana ağır bastığını ifade edebiliriz.³⁸ Böyle olmakla beraber Şîrâz ve diğer büyük şehirler, Olcaytu'nun emrine karşı gelmeleri nedeniyle bir yandan direnirken bir yandan da büyük yaptırımlara maruz kaldılar.³⁹

35 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 102-103.

36 Nitekim onun döneminde kelime-i şهادete "Ali Veliyullah" ifadesi eklendiği gibi, sikke ve hutbedeki ifadeler Şîlîler lehine değiştirildi. Aynı zamanda Şîlîler daha rahat propaganda imkânı buldular. (Manuçehr Murtazavî, *Mesâil-i Asr-ı İlhanân*, (Tahran: Bünyad-ı Mevkufât, 1385), 224-231.)

37 İbn Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Mümin Çevik, (İstanbul: Üçdal Yayınları, 2000), 153-154. Murtazavî, *Mesâil-i Asr-ı İlhanân*, 253-256; İbn Battuta'nın eserinde görevden azledilen Şîrâz kadısı Şeyh Mecdeddin İsmail'in Olcaytu tarafından cezalandırılma hadisesi anlatılmıştır. Buna göre; o sırada Karabağ'da bulunan Olcaytu, kadı Mecdeddin'in sarayın köpeklerine parçalatılması emrini verdi. Ancak köpekler kadının önüne gelerek uysal bir şekilde yerde oturup kalınca Olcaytu derhal kadının ayaklarına kapanıp kendisine iltifatta bulundu. Ayrıca ona Şîrâz'da Cimkan bölgesinde yüz köyü bağışladı. (İbn Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, 154.)

38 Bkz. 29. dipnot.

39 Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîlîlik*, 184; Osman Gazi Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İnan Şehrinin Anatomisi: Isfahan (650-1500)", *Ortaçağ Türk İnan Araştırmaları Tarihi*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 454.

716/1317 yılında babası Olcaytu'nun ölümünden sonra İlhanlı tahtına geçen Ebu Said Bahadır Han döneminde ise onun dini politikasının bir yansıması olarak tasavvuf ehli kişilerin yönetimde ve halk nezdinde itibarları ve yetkeleri artmıştır. Tasavvuf ehli kişilerin Şîrâz'da kişisel servetlerinden ibadetgâhlar inşa ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda Şîrâz'da Ebu Abdullah b. Hafif isminde bir mutasavvıf kendi imkânlarıyla yüksek kubbeli bir bina inşa ettirmiştir. 718/1319 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın yarlığı gereği bütün Fars topraklarını ve Şîrâz'ın yönetimini Atabek Abiş'in kızı Kerduçin (کردوچین) üstlenmiştir. Bununla beraber merkezden müşterek yönetici gönderme âdeti gereği 719/1320 yılında baskak olarak Emir Toğa vazifelendirilmiştir. Şîrâzname müellifinin belirttiğine göre Şîrâz'da adil bir yönetim örneği sergileyen Emir Toğa, aynı zamanda inşa ettirdiği birçok imaret ile şehir mimari hayatına katkı sağlamıştır. Şîrâz'da Beyza kapısı yakınlarında yaptırdığı meyve bahçesi o dönem için oldukça popüler idi. Emir Toğa'dan sonra Şîrâz'da yönetimi bir müddet oğlu Emir Setti (ستی) baskak vazifesiyle devam ettirdi. Ardından ise bu görevi, Kerduçin (کردوچین)'in kız kardeşi Sultan Hatun'un kocası Kara Mahmut üstlendi.⁴⁰

Daha önce Şîrâz'da yönetimi üstlenmiş olan Kerduçin'in 730/1330 yılında bu defa İlhanlı ailesinden Ebu Said Han'ın kız kardeşi Sâtî Bîk ile beraber aynı vazifeyi elde ettiklerini görmekteyiz. Bu bağlamda Kerduçin'in ve Sâtî Bîk'in Şîrâz'daki vergi gelirlerini ve yönetimi uhdelerine almaları hususunda Ebu Said'in 27 Rebiü'l-evvel 730/18 Ocak 1330'da Yarlık⁴¹ hükmü bulunmaktadır. Bu Yarlık'a göre vergi toplamada görevlilerin zorluk yaşadığı, bazılarının vergilerini vermekten imtina ettiği anlaşılmaktadır. Şîrâz'daki arazilerin önemli bir kısmının İlhanlı ailesinin özel mülkü olduğunu düşünürsek Yarlık'ta Salgurluların soyundan gelmesine rağmen İlhanlılar ile kan bağı (Mengü Timur'un kızı) bulunan Kerduçin'e İncü gelirlerinin tevcih edilmesi olağan bir uygulama olarak karşımıza çıkar.⁴²

40 Ayetî, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, 59; Şîrâzî, *Şîrâzname*, 103.

41 Yarlık (برلیغ) İlhanlıların son dönemlerinde hükümdarın yazılı olarak hükmünü bildiren belgeye verilen isim. (Muin, *Ferheng-i Farsî*, c. 4, 5256.)

42 Bu Yarlık şu şekildedir: "... 730 Hani yılına ait vergi gelirleri, süregelen uygulamalar üzere, altun tamga uyarınca, Şehzade-yi Cihan Kerduçin ve Şehzade-yi Cihan Sâtî Bîk'in mürebbilerine havale edilmiştir. Bu zamanda onların naibleri, bazılarının vergilerini ulaştırdığını, bir kısmının ise şu ana kadar baki kaldığını ve ulaşturmamış olduğunu bildirmişlerdir. Şayet bu şekilde ise, bu suçtur... Hiçbir bahane ver karşı koymaya teşebbüs etmesinler..." (Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'a Ait Dört Yarlık" *Ortaçağ Türk İnan Araştırmaları Tarihi*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 270-293.)

4. Şîrâz'da İlhanlı Hâkimiyetinin Sonu İnculuların Güçlenmesi

Öte yandan Melik İzzeddin 725/1325 yılı Zilkâde ayının son günlerinden Tebriz'de huzurdayken Hâce Çoban'ın teşviki ve kışkırtmasıyla öldürüldü. Böylece Melik Cemaleddin ile başlayan süreç son buldu. Zira onun bakiyeleri bir araya gelmek yerine her biri ayrı ayrı istiklâllerini ilan ederek dağıldılar. Bundan sonra Şîrâz'da tarihe İncular dönemi olarak geçecek olan süreç başladı.⁴³ Şeyh Cemaleddin ve onun bakiyelerinin Şîrâz'da varlıklarını devam ettirmelerine paralel olarak İncular 702/1303 yılından itibaren Şîrâz'da İlhanlı egemenliğinde söz sahibi olmaya başlamıştı. Şehirde zaman içinde yaşanan iktidar çekişmesi yerel bazda yeni bir idari mekanizmayı zorunlu kılmaya başladı. Bu sebeple 725/1325'den itibaren bağımsız politika gütmeye başlayan İncular, ortaya çıkan otorite boşluğunu pek te zorlanmadan doldurdular. Zira İlhanlı merkezi otoritesi muhtelif sebeplerle işlevselliğini kaybetmeye başlamıştı.

Bu arada İlhanlıların son dönemlerine yakın bütün İlhanlı ülkesinden toplanan vergi gelirlerinde Şîrâz, büyüklük bakımından üçüncü sırada yer almaktaydı.⁴⁴ Bu sebeple İlhanlı maliyesinin kayda değer kaynaklarının başında gelen Şîrâz'ın merkezi otorite nezdinde ehemmiyetinin ne denli yüksek olduğunu ifade edebiliriz.

Daha önce Fars yönetimini uhdesine almış olan Emir Şerefüddin Mahmud Şah İncü, 734/1334'de Ebu Said döneminde buna ilaveten Kirman, Bahreyn, Kiş ve İsfahan'ı tasarrufu altına aldı. Bunun üzerine Ebu Said Bahadır Han, isyancı İncuları cezalandırmak için harekete geçti. Asiler cezalandırıldı ve ölüm emirleri verildi. Mahmud Şah'ın kardeşi Emir Gıyaseddin, Ebu Said nezdinde girişimde bulunarak isyan eden İncuların tamamının Tebarek kalesine hapsedilmesini sağladı. Böylece Şîrâz ve Fars'ın yönetimi İnculularda kalmaya devam etti.⁴⁵

735/1335 yılında Musafir Bey, Ebu Said Bahadır Han'dan aldığı Yarlığ hükmünce Şîrâz'a yönetici olarak atandı. Bu sırada şehrin hâkimi İncululardan Emir Gıyaseddin Keyhüsrev idi. Musafir Bey, Şîrâz'a gelmeden önce vekilini göndermişti. Burada amaç muhtemelen olası bir muhalif du-

43 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 100-101.

44 Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İnan Şehrinin Anatomisi: İsfahan (650-1500)", 473.

45 Pîrniya ve Aştıyanî, *Tarih-i İnan ez Âğaz ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacarîyye*, 540-541.

rumu önceden öğrenmek ve gereken tedbirleri almak ile alakalıdır. Emir Gıyaseddin, güçlü ve istikrarlı bir yönetime sahip olduğu için vekile herhangi bir müdahalede bulunmadı. Bununla beraber bir süre sonra Musafir Bey, Şîrâz'a geldi. Ancak 735 Rebiü'l-ahir ayında Ebu Said Bahadır Han'ın ölüm haberi Şîrâz'a ulaşınca elindeki Yarlığ'ın geçerlilik hükmü kalmadı.⁴⁶

Atabek Ebubekir'in 1260'da ölümünden 1343'de Şeyh Ebu İshak İncü'nün yönetimi üstlendiği dönem arasında kalan süreçte Şîrâz genellikle çalkantılı ve anarşinin hâkim olduğu bir evre yaşadı. Çok kısa bir süre güvenli ve sakin bir dönem geçirebildi. Böyle olmasının ana sebebi Moğolların uyguladığı politikalar ve imtiyazlı toprak sahiplerinin halktan topladığı ağır vergilerle meydana getirdiği yönetim anlayışıdır.⁴⁷

İlhanlılar, Şîrâz'da 725/1325'den 735/1335 yılına kadar zayıf da olsa Ebu Said Bahadır Han döneminde yönetici atamak yoluyla hâkimiyet kurulmaya çalıştı. Ancak bu konuda İlhanlılar lehine bir başarı söz konusu olmadı. Bu hanedan, Şîrâz'da 758/1357 yılına kadar varlığını sürdürmeyi başardı.⁴⁸

5. Sonuç

Moğolların Yakın Doğu ve Ön Asya'yı kasıp kavuran aynı zamanda baş döndürücü bir hızla ilerleyen istila hareketinin yıkıcılığından itaat ederek kurtulmayı başaran Şîrâz şehri, bu sayede birçok ilim, fikir ve düşünce adamının sığınağı oldu. Belki de Moğol yönetimi döneminde Şîrâz'ın en büyük kazanımı istilaya uğramadığı için ilim ve kültür merkezi olmasıdır. Onların varlığı birçok müessesenin yapımı için itici bir güç vasfı olmuştur. Zincirleme yaşanan bu durum Şîrâz'ın siyasi olmasa da ilmî ve kültürel anlamda zirve dönemlerinde birini yaşamasını sağlamıştır.

Geniş bir sahada hâkimiyet kuran Moğollar, merkezden uzak olan yerlerde tam olarak egemen olamıyor, zaman zaman isyan eden yerel idarecilere karşı merkezden ordu göndermek suretiyle müdahalede bulunuyordu. Bu bağlamda gevşek bir idari yapılanma ortaya çıkmaktaydı. Bununla beraber

46 Şîrâzî, *Şîrâzname*, 104.

47 Limbert, *Shiraz in the Age of Hafez*, 23.

48 Rıza Kurtuluş, "İncular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22, (Ankara: TDV Yay., 2000), 280.

Moğollar/İlhanlılar, Şîrâz'da yerel idarecilerin yanında Şahne, Râhdârân ve malî işler sorumlusu vergi memurları görevlendirmiş olmasına rağmen sağlam bir otorite kuramamıştır. Hatta birden fazla Şahne'nin bile görev yaptığı bilinmektedir. Bu durumun birincil sebebi kanaatimizce Şîrâz'ın merkezden uzak olmasıdır. Zira merkezden uzak olan yerlerde dönemin şartları gereği askeri ve idari iletişim istikrarlı seyretmez. Yerel idareciler sürekli merkezi otoritenin zaaflarından istifade etmek ister. Bu bağlamda asi duruma düşen yerel idareciler ya şahne ya da merkezden gönderilen ordu vasıtasıyla tedip edilir. Başka bir sebep, Moğolların Şîrâz'ı İncu arazisi olarak tasarruf etmesidir. Yani Mukataa (kiraya verme) usulüne tabi tutulmasıdır. Bu sebeple toprağı işletenlerin yerel halk üzerinde toprak ağalığı sistemini dayatması durumu ortaya çıkmıştır. Uzun süre aynı aileye mensup kişilerin Şîrâz'da toprağa hâkim olması belli bir güce ulaşmalarına imkân sağlamıştır. Bir başkası ise İlhanlı tahtında yaşanan taht değişikliklerinin ortaya çıkardığı otorite boşluğunun merkezden uzak yerlerde bağımsızlık içgüdüsünü kuvvetlendirmesidir. Bu bağlamda Gazan Han ile Baydu arasında yaşanan taht mücadelesi örnek verilebilir.

Öte yandan İlhanlı merkezi yönetimi Şîrâz'ı kime ıkta ederse etsin mutlaka bir baskak ve/veya şahne bulundurarak yerel idareciler ile beraber müşterek bir idareci bulunduruyorlardı. Bu durum ister istemez iki taraf arasında çatışmaya zemin hazırlıyordu. Melik İzzeddin ve Emir Âştû arasında yaşananlar sadece bir örnek olarak zikredilebilir. Sonuç olarak bu saydığımız sebepler bağlamında Şîrâz'da istikralı bir İlhanlı idaresi kurulamamıştır.

Son olarak belirtmek gerekirse; 1286-1335 yılları arasında Şîrâz'da İlhanlı hâkimiyetini üç döneme taksim edebiliriz. Birincisi; 1286-1293 yılları arası Salgurlu bakiyelerinin kısa sürelerde değiştiği ve İlhanlı şahnesi ile müştereken Şîrâz'ı yönettikleri dönemdir. İkinci dönem; 1293-1325 yılları arasında Melikü'l-İslam Cemaleddin ve onun oğlu İbrahim'in İncu arazilerinin geliri karşılığında Şîrâz'da bir nevi dihan mevkiinde olduğu dönemdir. Bu arada ikinci ve üçüncü dönem arasında (1319-1330) Şîrâz'da İlhanlı soyundan gelme Salgurlu bakiyeleri ile bizzat İlhanlı hükümdarlarının birinci derece akrabaları İncu gelirlerinde pay sahibi olmuştur. Ancak kısa sürelerde bu pay sahipleri değişkenlik göstermiştir. Üçüncü dönem; 1325-1335 yılları arasında İlhanlı merkezi otoritesinin zayıflamasına paralel olarak Şîrâz'ın İnculular tarafından büyük oranda bağımsız yönetildiği dönemdir. Şîrâz'da İlhanlı hâkimiyetinin her dönemde bir öncekinden

daha fazla zayıfladığını ve nihayetinde kaybedildiğini belirtmek gerekir. Ayrıca bu üç dönemde de merkezden yönetici atanarak şehirdeki İlhanlı nüfuzu korunmaya çalışılmıştır. Bu durum ilk dönem için oldukça yoğun iken sonrasında giderek etkisini yitirmiştir. Hatta İncular döneminde iyiden iyiye sembolik bir hal almıştır.

Kaynakça

Ayetî, Abdül-Muhammed. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Tahran: İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1346hş.

Beyânî, Şîrîn. *Din-u Devlet Der İran Ahd-ı Moğol*, c. 2, Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1371hş.

Bosworth, C. E. *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, çev. Hande Canlı. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

Efser, Kerametullah. *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şîrâz*, Tahran: İntişarat-ı Encomin-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1374hş.

El-Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc. *Tabakât-ı Nâsırî*, çev. Erkan Göksu. Tokat: Taşhan Kitap Yayınları, 2011.

El-Kâşânî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed. *Tarih-i Olcaytu*, Tahran: İntişarat-ı İlmi ve Ferhengî, 1384hş.

Fazlullah, Reşîdüddin. *Câmiu't-Tevârih -İlhanlılar Kısım-*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

İbn Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Yayınları, 2000.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, c. 10, çev. Ahmet Ağırakça vd., İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.

Kurtuluş, Rıza. “İncular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22: 280-281. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Limbirt, John. *Shiraz in the Age of Hafez*, Seattle & London: Universty of Washington Press, 2004.

Merçil, Erdoğan, “Salgurlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36: 29-31. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

- Merçil, Erdoğan. *Salgurlular*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Muin, Muhammed. *Ferheng-i Farsî*, c. 1-4, Tahran: Müessesese-i İntişarat-i Emir Kebir, 1388.
- Murtazavî, Manuçehr. *Mesâil-i Asr-ı İlhânân*, Tahran: Bünyad-ı Mevkufât, 1385hş.
- Müstevfî, Hamdullah. *Nüzhettü'l-Kulub*, çev. Guy Le Strange. Leiden 1919.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'a Ait Dört Yarlıg" *Ortaçağ Türk İnan Araştırmaları Tarihi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İncü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22: 281. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Şîrâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36: 182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Gazan Han ve Reformları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Bir Ortaçağ İnan Şehrinin Anatomisi: İsfahan (650-1500)", *Ortaçağ Türk İnan Araştırmaları Tarihi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- Petrushevsky, I. P. "The Socio-Economic Condition of İnan Under The İlkhans", *The Cambridge History of İnan*, 5: 483-537. Cambridge University Press, 1968.
- Pîrniya, Hasan ve Aştıyanî, Abbas İkbâl. *Tarih-i İnan ez Âğaz ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacariyye*, Tahran: Neşriyat-ı Heyyam, 1380hş.
- Spuler, Bertold. *İnan Moğolları*, çev. Cemal Köprülü. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010.
- Şîrâzî, Zerkûb. *Şîrâzname*, tsh. İsmail Vaiz Cevadî. Tahran: İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng-i İnan, 1350hş.
- Üçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.



Kitap Tanıtımı/ Book Review

İran’da Devlet, Din Ve Devrim: 1796’dan Bugüne

**Behrooz Moazami, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, ss.320,
Çeviren: Bahar Bilgen. ISBN: 978-975-05-2544-5**

Değerlendiren: Nail Elhan*

Kitabın künyesinden öğrendiğimize göre yazar Behrooz Moazami, 1980’lerde ve 1990’larda mülteci olarak İran’daki rejime karşı muhalefet hareketleri içerisinde yer almıştır ve sonrasında akademik alana yönelmiştir. Kendisi, 2007 tarihinden bu yana New Orleans Loyola Üniversitesi Tarih Bölümü’nde öğretim üyesidir ve burada Orta Doğu Barış Araştırmaları Kurumu’nun kurucusudur. Kitap, *İran’da Devlet, Din ve Devrim: 1796’dan Bugüne*, yazarın 2013 yılında Palgrave Macmillan yayınevi tarafından basılan *State, Religion and Revolution in Iran: 1796 to Present* adlı İngilizce kitabının Türkçe’ye çevrilmiş halidir. Yazarın biyografisinden de anlaşılacağı üzere, kitap Moazami’nin muhalefet dönemlerinin bir meyvesidir. Kendisi de kitabın devrim sonrasında İran’da yakın arkadaşları ile yaptığı tartışmanın bir ürünü olduğunu söylemektedir (s. 13). Yazar, 1979’a giden süreçte değişim isteyen grupların çeşitliliğine vurgu yaparken, devrimin liderliğini Humeyni’nin ve destekçilerinin nasıl ele geçirdiklerini anlamının kitabın yazılış sürecine ilham veren etkenlerden birisi olduğunu söylemektedir. Yazarın bu anlama çabasını ve sürecini etkileyen diğer faktörler ise İran’da devrim sonrası süreçte yaşadığı baskılar, 1983 ve 1992 yılları arasında Paris’te yaşadığı sürgün hayatı ve burada sürgünde

* Araştırma Görevlisi, Hitit Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: /0000-0002-5058-0280, nail.elhan@gmail.com

olan İranlı entelektüeller ile yaptığı sohbetlerdir. Yazar, bu bağlamda, kitabının onurlu bir şekilde savaşı ve kaybeden, ama tarihinden gurur duyan bir neslin İran tarihini yeniden değerlendirmesinin bir ürünü olduğunu ifade etmektedir (ss. 13-14).

Kitap, Giriş ve Sonuç bölümlerinin dışında üç kısımdan oluşmaktadır. Kısımlar ise ayrı ayrı bölümleri içermektedir. Birinci kısım olan “Parçalanmış Siyasi Otoriteden Merkezi Bürokratik İktidara, 1796-1963”, İran’da merkezi bir devletin oluşum sürecini ele almaktadır. Bu kısım, Kaçarlar’ın 1796 yılında yönetime gelmelerinden, Muhammed Rıza Pehlevi’nin 1963 yılında Beyaz Devrim olarak anılan reformlarına kadarki dönemi kapsamaktadır. İki bölümden oluşan ilk kısım, Kaçar iktidarının ve Pehlevi monarşisinin kuruluş dönemlerini mercek altına almakta olup Pehleviler’in iktidara gelerek İran’da merkezi ve modern bir devlet kurmaları, yaklaşık olarak beş yüz yıl aşiretler tarafından yönetilen monarşinin sonu olarak tanımlanmaktadır (s. 22). İkinci kısım olan “Şii Ulemanın Otoriterleşmesi”, 1796 ve 1963 yılları arasındaki döneme eğilmektedir. Üç bölümden oluşan bu kısımda, dinin kurumsallaşma süreci siyasi ve toplumsal gelişmelerden hareketle anlatılmaktadır. Dini uyanış ve dinin kurumsallaşması, ulemanın siyasa alana etkileri, dinin devletleşmesi ve ulemanın gücünün yayılması bu kısımda ele alınan başlıca konulardır. Üçüncü kısım olan “İslam Devrimi’nin Oluşumu ve Sonrası” ise devrimin ortaya çıkışı ve İslamlaşma süreçlerini 1963 yılından yazarın kitabı kaleme aldığı kadarki süre içerisinde ele almaktadır. İki bölümden oluşan bu kısım 1979 yılında gerçekleşen devrimin İslamlaşma sürecini ve sonrasında çağdaş teokrasinin icadını tartışmaktadır. Yazar bu kısımda devlet ve dinin kaynaşmasını konu etmektedir. İran’ın devletleşme sürecinin ana motorunun Kaçarlar’ın ilkel aşiret bürokrasisinden devlet bürokrasisine geçişi olduğu vurgulanmaktadır (s. 34).

İslamlaşmayı kültürel bir süreçten ziyade tarihsel ve siyasi bir süreç olarak gören yazar, kitabının İran konusunda bir duruşu olduğunu ve bu duruşun Batı eğilimli olmayan bir tartışmayı yansıttığını ileri sürmektedir:

Yakın İran tarihi üzerine akademik ve genel anlayışı iki temel varsayım şekillendiriyor. Biri Şiiliğin İran dini ve kültürel peyzajının ayrılmaz bir parçası olduğu ve diğeri de ulemanın İran’ın siyasal yapısında her zaman önemli bir rol oynadığıdır (s. 19).

Yazar bu iki görüşe de karşı çıkarak İran’da dinin ve devletin tarihini bu ikisinin birbirleri ile ilişkilerini ele alarak yeni bir sentez ile yorumlamaktadır.

Kitap, 1796 yılında Kaçar Devleti’nin kurulmasından başlayarak günümüze kadarki süreci kapsamaktadır. Yazar, 1979 yılında gerçekleşen İran Devrimi’nin bitmediğini ve İran’da siyasi ve toplumsal istikrarsızlığın devam ettiğini ileri sürmektedir. Yazarın iddiası, 1979 yılında başlayan ve hala devam eden sürecin yeni bir bölgesel siyasi yapı kurulana kadar süreceğidir.

Yazar, 1796’dan günümüze kadar ele aldığı dönemi iki ayrı, ama birbiri ile bağlantılı tarihsel süreç üzerinden anlatmaktadır. Bunlar, devlet oluşumu ve dinin kurumsallaşmasıdır. Bu ikisinin birbirine yakınlaştığını iddia eden yazar, devletin ulusallığının dinin evrensel karakteri ile birbirini tamamladığını ve dinin ulusal bir kurgu içerisine yerleşerek devletle pekiştiğini ileri sürmektedir (s. 20). Bu bağlamda, din ve devlet birbirinden ayrı olarak ele alınmamaktadır. Bu iki kurum, dönem dönem kültürel ve sosyolojik şartlara bağlı olarak birbirlerine yakınlaşmaktadırlar.

Dinin Safeviler döneminden itibaren giderek güçlendiği ve Kaçarlar döneminde kurumsallaştığı ve merkezileştiği görüşünün aksine yazar, dinin Pehleviler ile merkezileştiğini ve askerileştiğini savunmaktadır. Üstelik 16. ve 17. yüzyıldan itibaren ulemanın bağımsız ve bütüncül bir yapı olarak hareket ettiğini kabul eden görüşün aksine, ulemanın birleşik ve otonom bir güç olarak hareket etme kapasitesinin çok yakın bir zamanda gerçekleştiğini göstermektedir:

Devlet politikası ile dini kurumların çıkarlarının yakınlaşması yoluyla Pehlevi rejiminin sonraki dönemlerindeki *Homo Islamicus* 1979 Devrimi’nden bir aktör olarak çıkabilmiştir (s. 21).

Devlet ve dinin 1979 yılında tam anlamı ile kaynaşmış olması, devlet ve din kurumlarının arasındaki içinden çıkılması zor döngüyü de sonlandırmıştır. İran’da başlangıcından itibaren bir koalisyon devleti olarak ortaya çıkan devlet, zamanla teolojik bir güvenlik devletine dönüşmüştür (s. 21). Devrimin İslamlaşması, aynı zamanda, zaman içerisinde devletin ve anayasanın kutsallaştırılmasına ve karşılığında dinin devletleşmesine yol açmıştır (s. 21). Yazarın iddiası devrimlerin ya istikrarlı bir siyasi rejimin oluşumu ya da kaosa düşüşle sonuçlanıyor olmasıdır ve bu kapsamda değerlendirildiğinde, İran Devrimi hala devam etmektedir.

İran’da asıl merkezi devletin merkezi bir ordunun kurulması ile ortaya çıktığını iddia eden yazar, bu devleti ‘faydacı tampon devlet’ olarak tanımlamaktadır (s. 68). Buna göre, ‘faydacı tampon devlet’ ile kastedilen ulusal bir kimliği sürdürürken önde gelen küresel güçler ile yakın siyasi ve askeri ittifaklar gerçekleştiren güçlü bir askeri devlettir. Böylelikle yazar, 1921 senesinde Rıza Pehlevi’nin desteklenmesi ve 1953 yılında Muhammed Rıza Pehlevi’nin yeniden iktidara gelmelerine gönderme yaparak İran’daki devlet oluşumunun ülkeyi dış müdahalelere açık bir hale getirdiğini ileri sürmektedir. Böylelikle devlet oluşumunda uluslararası faktörlerin ve aktörlerin rolüne dikkat çekmektedir. Tampon devlet, merkez ve çevre ülkeleri arasındaki ilişkiyi tanımlamak amacı ile kullanılmaktadır. Moazami bu kavrama ‘faydacı’ ifadesini ekleyerek tampon devletlerin diğer ülkeler ile içerisinde buldukları ilişki türüne atıfta bulunmaktadır. Buna göre, tampon devletlerin ilişkisi doğrudan pragmatizme dayanmaktadır ve bu ilişkiler sonucunda ortaya çıkan ittifaklar kısa ömürlü ve değişken nitelikte olacaktır. İran’ın 1920’lerden 1979’daki devrime kadar olan süre içerisinde uluslararası güçler ile olan ilişkisinin faydacı tampon bir devlet özelliği taşıdığı söylenebilir. İngilizlerin desteği ile iktidara gelen Rıza Pehlevi, İkinci Dünya Savaşı sürecinde İngilizlerin rakibi olarak karşı kampta yer alan Nazi Almanyası ile yakın ilişkiler geliştirmiştir. Diğer taraftan, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Almanlar ile yakın ilişkilerin yerini ABD ile müttefiklik almıştır. Rıza Pehlevi 1941 yılında tahtı bırakmaya zorlanmış ve yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi almıştır. 1953 yılına gelindiğindeyse, Muhammed Musaddık’ın İran’ın petrolünü millileştirme girişimi ABD’nin CIA aracılığı ile destek verdiği bir darbe operasyonu ile sona erdirilmiş ve Musaddık görevini bırakmaya zorlanırken Muhammed Rıza Pehlevi gücünü ABD desteğinde koruma ve geliştirme fırsatı yakalamıştır. Faydacı tampon bir devlet olarak İran’ın uluslararası güçler ile pragmatik ilişkisine bu şekilde örnek verilebilir.

İran’da ulusal ordunun Kaçarlar döneminde kurulamaması eserde üç sebebe bağlamaktadır. Bunlardan ilki, Kaçarlar döneminde var olan yapısal engellerdir. İkincisi, açıklık ve ileri görüşlülüğün olmamasıdır. Üçüncüsü ise yabancı aktörlerin çıkarları doğrultusunda yapmış oldukları müdahalelerdir. Bu etken, yazarın ulusal ordunun kurulduğunu iddia ettiği Rıza Pehlevi dönemi için düşünüldüğünde, yabancı müdahalelerin bu dönemde de olduğu görülmektedir. Ancak Kaçarlar ile Pehleviler dönemleri arasındaki fark, Kaçarlar döneminde ulusal ordunun kurulmasına olan ulusla-

rarası desteğin eksikliğine karşın Pehleviler döneminde İngilizlerin Rıza Pehlevi'ye verdikleri destektir.

Buna ek olarak, yazarın Kaçarların devlet oluşumu sürecini ele alınırken Weberci devlet anlayışının çıktığı görülmektedir. Max Weber'e göre devlet, belirli bir alanda fiziksel gücün meşru kullanımında tekel olan aygıttır. 1648 yılındaki Westphalia Barışı ile gelişen devletler sisteminin üzerine inşa edilen Weberci devlet anlayışı Avrupa'da devletlerin savaş sonucu kurulmasını temel almaktadır. Yazar, Charles Tilly'nin 'devletler savaşlar ve savaşlar devleti yaratır' sözü ile tanımladığı savaşlar sonucu ulus-devletlerin ortaya çıkması hikâyesinin de dışında bir argümana sahiptir. Yazara göre, Kaçar idaresi altındaki İran bu modele göre gelişmemiştir. Devlet hiçbir zaman zor aygıtları üzerinde bir tekel kuramamış ve farklılaşmış bir bürokrasi yaratamamıştır (s. 279). Ancak Kaçarlar aşiretler monarşisi üzerinde yine de hâkim olabilmişlerdir ve tebaaları ile rakipleri tarafından devlet olarak tanınmışlardır. Aşiretler arasındaki rekabetten faydalanmışlar ve ittifaklar kurarak hâkimiyetlerini sağlamışlardır. Yazar bu açıdan devleti, belirli bir alanı ve onun nüfusunu yöneten askeri, siyasi, ekonomik ve ahlaki güçleri kapsayan örgütsel bir düzenleme şekli olan tüm yönetim ve baskı araçları olarak tanımlamaktadır. Buna göre devlet, farklı toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıları bir araya getiren değerlerin hepsine birden zor, ittifaklar ya da yapılar arası çatışmaları kullanma kabiliyetine sahip olan bir yapının yönetim ve baskı aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar yazar bunun Weberci devlet anlayışını da kapsadığını iddia etse de, devletin yazarın argümanlarından hareketle "eşit yapılar arasında birinci olan" olarak anlaşıldığı değerlendirilebilir. Bu tanım, Kaçarların durumuna uyuyor olsa da sorunlu olduğu düşünülmektedir. Daha çok gevşek ve kırılan bir yapı olarak sunulan devlet modeli dönemsel ve sübjektif bir tanım olarak durmaktadır.

Kitabın önemli eksiklerinden diğeri ise Humeyni sonrası dönemin değişikliklerine çok az değiniyor olmasıdır. Faydacı tampon devletin, teokratik güvenlik devletine dönüşmesi hususunda geçirdiği dönüşümler pratik örneklerle desteklenmemektedir. Humeyni'nin kurumsal dinin ürünü olmadığını ve Şiilik hakkındaki yorum ve uygulamalarının ortodoksi dışından, ezoterik ve on dokuzuncu yüzyılın heterodoks dini inançlarına ve Babizmine yakın olduğunu ileri sürmektedir. Ancak yine, Humeyni'nin pratiği ile Şiiliğin Ortodoks yorumunun dışındaki inançlar arasındaki bağlantıyı

göstermek için somut bir kanıt sunmamaktadır. Belirli eksiklerine rağmen İran’da Devlet, Din ve Devrim: 1976’dan Bugüne, Moazami’nin devrime tanıklığı ve İranlı kimliği açısından ‘içeriden’ bir analiz olarak değerlendirilebilir. İran’da devlet ve dinin gelişim ve dönüşümüne getirdiği içeriden ve özgün analizi ile literatüre önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu açıdan, Türkçe literatüre kazandırılmış olması önemlidir.



Kitap Tanıtımı/ Book Review

İran’da Entelektüel Dinî Düşünce Hareketi

Asiye TİĞLİ, İstanbul: Mana Yayınları, 2017, ss. 320, ISBN: 9786052339091

Değerlendiren: Serkan Çetin*

XIX. yüzyılın sonlarında Batı’da meydana gelen Aydınlanma Hareketi’nin dünyanın çoğu yerinde farklı yaklaşımların sebebi olduğu bilinmektedir. Şüphesiz İran da Aydınlanma hareketinden etkilenmiş ve bu etkileşim kendisini dinî düşünce alanında göstermiştir. Kökeni 1906 Meşrutiyeti’ne dayanmakla birlikte özellikle 1979 devriminden sonra kendisini yoğun bir şekilde gösteren İslâmî entelektüalizm yaklaşımı da bunlardan biridir. Bu bağlamda “İran’da Entelektüel Dinî Düşünce Hareketi” çalışmasında Asiye Tıǧlı, Batı ile etkileşimi ve modernleşme çabaları ile birlikte, özellikle devrimden sonra İran’daki dinî düşüncenin nasıl bir seyir aldığı ele alıyor. Giriş ve dört bölümden oluşan kitapta Tıǧlı, giriş kısmında yenilikçi düşüncenin oluşum sürecini inceliyor. Diğer dört bölümün her birini ise son otuz yıl içerisinde dinî düşünce alanında ön plana çıkan önemli dört entelektüelin görüşüne ayırıyor.

Entelektüel dinî düşüncenin oluşumunda, meşrutiyet döneminin önemli temsilcileri olan Mirza Feth Ali Ahundzâde, (1812-1878) Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr, (1826-1881) Yusuf Han Müsteşârüddeve ,(ö.1890) Mirza Melkum Han Nâzımüddeve, (1833-1908) Abdurahim Talibov (1830-1911)

* Arş Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-2476-6882, serkancetin505@gmail.com.

Cemâleddin Afgani gibi önemli düşünürlere değinen Tıǧlı, bu aydınların görüşlerinin etkilerinin sadece bu dönemle sınırlı olmadığını belirtiyor. Bununla birlikte Afgani hariç Batı düşüncesiyle tanışma sürecinde ortaya çıkan ilk düşünürlerin yeterli derecede kabul göremediğini ve çabalarının bireysel girişimler olarak kaldığını ifade ediyor. Bu düşünürlerin çabalarının bireysel faaliyet olarak kalmasının sebebi olarak ise dine karşı kayıtsız kalmalarını gösteriyor. (s.33) Meşrutiyet döneminin laik aydınların gündemini meşgul eden sorunlar; özgürlük, eşitlik, kadın hakları ve İslam ülkelerin geri kalmalarının sebepleridir. Tıǧlı, laik aydınların karşısında yer alan ulemanın meşrutiyete karşı tutumlarının ne olduğu sorusunun cevabı olarak şu noktaya işaret ediyor: Ulema sınıfına göre meşrutiyet aslında dinî nitelikli bir harekettir. Ancak laik aydınların Batı sömürgecileri ile iş birliği yapması nedeniyle bu hareket fesada doğru sürüklenmiştir. (s.34) Tıǧlı, arkasından 1941'den sonra 1979'da devrimle neticelenen ideolojik İslâmî söylemin kimler tarafından nasıl bir seyir izlediğini inceliyor. İdeolojik İslâm'ın gerçekleştirmiş olduğu devrimin, meşrutiyet döneminden bu yana tartışılan sorunlara bir çözüm bulup bulmadığı da oldukça önemlidir. Tıǧlı, bu noktada ideolojik dönemin önde gelen düşünürlerinden biri olan Bâzergân'ın şu ifadelerini aktarıyor: Devrim konusundaki tecrübesizlik ve devrimden sonra ne yapılacağına sağlıklı bir şekilde düşünülmemesi eski ihtilafların yeniden ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. (s. 80-81) Batının Müslüman toplumlara meydan okumasının arkasından baş gösteren problemler karşısında bir alternatif olarak kendini gösteren İslâmî entelektüalizmin, İran tarihi içerisinde nasıl şekil aldığını doğru anlamak için ayrılan bu giriş bölümünden sonra Tıǧlı, birinci bölümde bu yaklaşımın önemli şahsiyetlerinden biri olan Abdulkerîm Sürûş'un konumunu inceliyor.

Büyük ölçüde Ali Şerîati'nin düşünceleri ile şekillenen ideolojik İslâm'ın topluma sunduğu dinî düşünce, din olarak İslâm'ın her alanda sabit ve değişmez hükümlerinin olduğu yönündedir. Buna karşın, özellikle 1990'lı yıllardan sonra ideolojik İslâm düşüncesine bir tepki olarak ortaya çıkan İslâmî entelektüalizm ise insanın yeterliğine inanmaktadır ve dinde bir reform yapılmasını düşünmektedir. Başlangıçta Ali Şerîati'nin düşüncesini takip etmekle birlikte daha sonra bu düşünceyi şiddetle eleştiren Abdulkerîm Sürûş da dinî entelektüel düşüncenin en önde gelen isimlerinden biridir. Şürûş'a göre dinde yenilik kaçınılmazdır ve dikkat edilmesi gereken en önemli husus, din ile dinî bilginin aynı olmadığını farkına varmaktır. Bunun anlamı ise şudur: Beşeri bilimler zaman içerisinde deǧiş-

mekte ve yenilenmektedir. Dinin her ne kadar sabit bir özü olsa da insana ait dünya ile anlam kazandığı için beşerî ilimler derecesine inmektedir. Dinî bilginin beşerî bilgi alanına dâhil olduğu, beşerî ilimlerinde değişmek ve gelişmek en temel özelliği olduğuna göre, sabit bir dinî bilgiden veya yorumundan bahsedilemez. Nasıl ki beşeri bilimlerde zamanla değişmek ve gelişmek kaçınılmazsa aynı şekilde dinî bilgi alanında da kaçınılmazdır. Sürûş'a göre dinin tekâmülü de ancak bu şekilde mümkündür. (s.92-93) Bu bağlamda Tıgılı, din ve dinî bilginin ayrımının önemine vurgu yapan Sürûş'a yöneltilebilecek güçlü bir eleştiriyi gündeme getiriyor. Şayet din adına tek bir yorum ve düşüncenin sabitesinden bahsetmek dini alanda yapılan her türlü yeniliğin önünü tıkayan bir yaklaşımsa, bu durumda din kendisine asla ulaşılabilen bir ideale dönüşmez mi? Nitekim insan zaman içerisinde daima bir tekâmül halindedir. Dinin tekâmülü de ancak bu sürecin bitmesiyle mümkündür. (s.94) Sürûş'a göre tekâmüle ermesi gereken din değil, insan düşüncesinin ürünü olan dinî bilgi olduğu için bu sorun çözüme kavuşmaktadır. Dinî bilginin gelişmesini ve yenilenmesini savunmak aslında bir yönüyle de ideolojik İslâm'a karşı bir tepkiyi de içermektedir. Çünkü bütün ideolojiler teorik ve pratik açıdan tek tip bir insan modeli ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu sebeple Sürûş'a göre dinin ve toplumun ideolojileştirilmesi istenilen bir şey olmadığı gibi aslında mümkün de değildir ve bilimsel gelişmeleri engelleyen en önemli husustur. Çünkü ideolojik yaklaşımlar dinî düşüncenin alternatiflerini ortadan kaldıran resmî yorumcuları ortaya çıkarmaktadır. Beşerî ilimler için geçerli olan "niçin" ve "nasıl" eleştirilerinin, dinî bilgi içinde geçerli olduğunu ifade eden Şürûş, inanılması gerekli olan şeyler gibi öğretilen "fıkıh İslâm'ına" da karşıdır ve devrim sonrası gençlerin dinî alandan uzak durmasının sebebi olarak da bu önemli hususa dikkat çekmektedir. (s.106-107) Din ve dinî bilimler farklılığı ayrımına benzeyen diğer bir nokta, dinin zati ve ârızı yönleridir. Bu bağlamda Sürûş'a göre Arap dili ve Arap kültürü dinin ârızı yönleridir ve dilin ve kültürün Arapça olmasının çok önemli bir sebebi yoktur. Aynı şekilde İslâm tarihinde bütün önemli şahısların rolü de ârizidir. Nitekim modern dönemde dinin bütün ârızı yönlerinin, dinin zati yönlerine dönüştürülmesi ortaya çıkan sorunların temel kaynağıdır. İnsanların günlük hayatta dinden beklentilerini doğru tespit etmek ve dine gereğinden fazla yüklenmemekte bu ayrımla mümkündür. Ancak Tıgılı, din ve dinî bilgilerin ayrımında olduğu gibi burada da bir soruna işaret ediyor: Dinde neyin zati neyin ârızı olduğunun ayrımını yapacak ölçüt nedir?

(s.131) Sürûş dinî bilgilerin gelişme ve yenilenme yönünü nebevî tecrübe alanına da taşımaktadır. Vahyin peygambere tâbi olup, peygamberin vahye tabi olmaması da bunun bir delilidir. İlahî tecrübenin herkes için mümkün olabileceği dikkate alındığında peygamberin nebevî tecrübesini velilerden ayıracak hususlar nelerdir? Sürûş'a göre peygamberin kendi tecrübesinden emin olması ve bu tecrübenin diğer insanlara sorumluluk yüklemesi bu hususlardan bazılarıdır. Şiîliğin kendine has yapısını oluşturan imamet düşüncesini de nebevî tecrübe bağlamında değerlendiren Sürûş, bunu dinin kemale ermesinin bir vesilesi olarak görmektedir. Son olarak Tığlı, eserlerinde akılcılığın yanı sıra irfanî bakış açısına yer veren Sürûş'un, bu nedenle eleştirildiğini ifade ediyor. (s.149)

Dini düşüncede yenilik alanında bir diğer önemli şahsiyet olan Muhammed Müctehid Şebüsteri'nin görüşlerini incelediği ikinci bölümde Tığlı, ilk olarak Şebüsteri'nin klasik metodolojinin yeni yaklaşımlara bir şey sunamayacağı yönündeki eleştirisini aktarıyor. Her ne kadar geçmiş dönemlerde müellifler ve müfessirler arasında tecrübe, bilgi ve dil açısından çok farklılık olmadığı için klasik metodoloji bir anlam ifade etse de, Batı'yla tanışma sonucunda ortaya çıkan yeni ufuklara cevap verebilecek nitelikte değildir. Durum böyle olunca doğal olarak Şebüsteri'nin klasik metodoloji yerine alternatif olarak sunduğu okuma biçiminin ne olduğu sorulacaktır. Şebüsteri'ye göre bu sorunun cevabı şudur: Müslümanların zihinlerindeki her türlü önyargı ve eleştiriye bir kenara bırakarak tarih, filoloji, hermenötik ve fenomenoloji gibi beşerî ilimlerden yararlanarak Kur'an ve Sünnetin tefsirine yönelmenin bir zorunluluk olduğunu fark etmeleri gerekir. Bununla birlikte yorum beşerî bilginin bir ürünü olduğu için tek bir yorumun doğruluğundan bahsedilemez. Daha anlaşılır bir ifade ile yorumun naslaşmasının imkânı yoktur. Kısacası şartlarına uygun her okuyuş sonucunda ortaya çıkan yorumun geçerliliği mümkündür. Doğal olarak bu yaklaşım resmî din söylemine karşı bir eleştiriye de içerdiği gibi taklit merciinin dinî dayanağını da geçersiz kılmaktadır. (s. 161) Tığlı, tek yorumun hakikat sayılmasının doğru olmadığına katılmakla birlikte burada Sürûş'a yöneltilen eleştiriye benzer bir duruma işaret ediyor: Çoklu yorumda en az resmî okuyuş kadar sorunlu bir yaklaşım değil midir? Yani yorumların hiçbiri gerçeğin bizzat kendisi değilse hakikate ulaşıp ulaşmadığımızı nasıl bilebiliriz? Şayet bunun ölçütünün akıl ve bilim olduğu söylersek o zaman dine olan ihtiyacın ne olduğu sorusu ortaya çıkıp bizi bir kısır döngüye düşürmez mi? Bununla birlikte Şebüsteri'nin hermenötiğin hangi aşamasını kastetti-

ğinin anlaşılması, Tıgılı'nın anlamlı bulduğu diğer bir eleştiridir. (s.161) Sürûş'un din ve dinî bilgi ayrımındaki genişlemeyi nebevî tecrübe alanına taşınmasına benzer bir şekilde Şebüsterî'ninde nebevî tecrübeyi dini yorumlar arasında değerlendirdiğini ifade eden Tıgılı, Kur'an'ın nebevî okuyuşu bağlamında Şebüsterî'nin şu düşüncelerini aktarıyor: İlahî hitabın anlaşılması için gerekli olan İlah-beşer diyalogunda, ilahî olan kadar beşerî olanda önemlidir. Aksi takdirde iletilmek istenilen mesajın anlaşılmasının imkânı yoktur. Metnin doğrudan Allah'a atfedilmesi onun anlaşılacağı anlamına geleceği için burada peygamberin ilahî olanla bir tecrübesi söz konusu olması gerekir. Başka bir ifade ile ayetler lafız ve manaları açısından peygambere aittir. Peygamber Allah'ı öğreticisi olarak tecrübe etmiş ve bu tecrübeyi ise vahiy olarak tanımlamıştır. Kısacası peygamberin ilettiği her şey vahyin bir sonucu olduğu için bizzat vahyin kendisi olamaz. (s.183-184) Kur'an'ın ayetlerinin ve lafızlarının peygambere ait olduğu ve bununda künhüne vâkif olamayacağımız bir konuşma biçimi ile gerçekleştiğini ifade eden Şebüsterî'nin bu düşüncesine Tıgılı haklı olarak şöyle bir sorunu yöneltiyor. İlahî öğretinin, bizler tarafından anlaşılması imkânsız olan bir konuşma biçimi ile gerçekleştiğini söylerken, Allah'ın Hz Peygamberle beşerî dille kesinlikle konuşmadığı yargısına varmak hermenötik yaklaşımla nasıl bağdaştırılabilir? (s.185) Sürûş ve Şebüsterî arasındaki bir ayrıma dikkat çekme bağlamında Tıgılı, her türlü dinî yorumun tarihsel olduğunu söyleyen Sürûş'un aksine Şebüsterî'nin bizzat dinin kendisinin tarihsel olduğu şeklindeki yaklaşımını dile getiriyor. Çünkü dil tarihsel nitelikli bir olgudur. Bu yüzden dille ifade edilen ve ifade eden her ne ve kim olursa olsun, ona tarihler ötesi söylemler ifade etme hakkını vermez. Tıgılı sonuç olarak bu düşünürlerinin yaklaşımlarının anlaşılabilir olmasını sağlayan önemli hususlardan birinin, etkilendikleri mevcut siyasi söylem olduğunu belirtiyor. (s.190)

Velâyet-i fakih düşüncesine yönelttiği eleştirilerle ön plan çıkan Muh-sin Kedîver'in yorumlarını incelediği üçüncü bölümde Tıgılı, ilk olarak Kedîver'in modern çağdaki sorunlara çözüm sunacağını düşündüğü yaklaşımı aktarıyor. Kedîver'e göre çağdaş problemlere çözüm sunabileceği düşünülen üç model mevcuttur: Sabit-değişken modeli, velâyet-i fakih modeli ve iki modelin son aşaması olan tarihi İslâm'dan manevi İslâm'a yönelme modelidir. (s.197) Hükümlerde sabit ve değişkenliği belirleyecek bir ölçütün olmaması, hükümler ve yenilikler arasındaki uyumsuzluğun bizzat naslardan kaynaklanması ve daha önemlisi değişime açık olanın bizzat

meşveretle belirlenmesinin zorunluğu bu modelin açmazlarındanadır. Çünkü meşveretle belirleme zorunluğu velâyet-i fakih düşüncesine götürmektedir. Velâyet-i fakih ise Kedîver'in en çok eleştirdiği konuların başında yer almaktadır. Kedîver'in, velâyet-i fakih modeli karşısında sorduğu en önemli soru şudur: Velâyet-i fakih hangi bağlamda değerlendirilmektedir? Daha anlaşılır bir ifade ile bu mesele fikhî midir yoksa itikadî midir? (s.199) Kedîver'e göre ferî değil de aslî bir unsur olarak algılan velâyet-i fakih düşüncesinin ne Peygamber döneminde ne de gelenekte bir yeri vardır. İspatı için sunulan aklî ve naklî deliller ise geçersizdir. Nitekim bu kavram ne Kur'an'da ne sünnette yer almaktadır ne de icma ile ispatlanabilir. Bununla birlikte velâyet-i fakih düşüncesi kendi içerisinde şöyle bir çelişkiyi de barındırmaktadır: Velayet-i fakih düşüncesinde yönetim biçiminde ilahî alandan bir müdahale söz konusudur. Başka bir ifade ile bu düşüncenin dayanağı beşerî değil ilahî iradedir. Ancak şimdiki mevcut yönetim sisteminin kaynağı ise halktır. Hükümet bu iki yönetim biçimini mezcetmeye çalıştığı için bir çelişkiye düşmektedir. (s.207) Kedîver'in eleştirilerinin sadece velâyet-i fakih kavramına yönelik olmadığı ve imamet nazariyesini de incelemeye tâbi tuttuğunu ifade eden Tıǧlı, bu bağlamda ilk olarak şu önemli hususlara işaret ediyor. İmamların masum değil, "Ulema-i ebrâr" olduğunu ifade eden Kedîver'e göre masumiyet inancı Şîliğin ilk üç asrında sadece ğulat-ı Şia'ya hastır. Daha sonra bu yaklaşım imametın ayrılmaz bir parçası olarak Şîî geleneğe yerleşmiştir. Bunun sonucunda ilk dönemlerde imamın siyasi konuma vurgu yapılırken daha sonra dinî önderliği ön plana çıkarılmıştır. Her ne kadar günümüze kadar çoğu ulaşmamış olsa da imametın beşerî yönüne vurgu yapan müelliflerin eserleri dikkatlice incelendiğinde görülecektir ki, ilk dönemde masum değil, "ulema-i ebrar" anlayışında bir imamet düşüncesi mevcuttur. (s.213) Masum imam düşüncesinin yerine ulema-i ebrâr fikrini savunan Kedîver'in bu yaklaşımın tesadüfî olmadığını söyleyen Tıǧlı, Kedîver'in bununla şuraya varmayı hedeflediğini belirtiyor: Her şeyden önce çağa uygun bir anlayış geliştirmek gerekir. Bu konuda akla ve çağa uygun olan ise ulema-i ebrâr anlayışıdır. Tıǧlı, bu ifadelerin kayıp imam düşüncesini sarstığını ve Şîliğin en önemli özelliği olan "masum imam" görüşünü ortadan kaldırdığı için, Şîliği salt bir Ehli beyt sevgisine dönüştürdüğü belirtiyor. (s.217) Modern dönemde İslâm toplumun karşılaştığı sorunlara çözüm üretme noktasında önerilen çözüm modelleri bunlar ise, ancak bunlarında yukarıda ifade edildiği gibi bazı çıkmazları mevcutsa alternatif model olarak sunulacak yaklaşım ne-

dir? Kedîver'e göre ilk başta, "tarihi İslâm" olan geleneksel şeriatın çağın gerekleri ile çatıştığının farkına varmak gerekir. Müslüman ve gayri Müslümanlar arasındaki eşitsizlik, kadın-erkek arasındaki hukukî eşitsizlik, özgür fert-köle arasındaki eşitsizlik ve inanç alanındaki uygulamalar bu çatışmalardan bazılarıdır. Bundan dolayı bu hükümlerin Kur'an'a dayalı bazı evrensel ilkeler çerçevesinde tekrar yorumlanmaları zorunlu bir şarttır. Sonuç olarak Kedîver'in çözüm olarak önerdiği "manevi İslâm" modelinin Mutezile'nin hüsün ev kubuh yaklaşımına dayandığı belirten Tığlı, bu modelin özeti olarak şunları aktarıyor: Mutezile düşüncesinde hüsün ve kubuh akıl ile bilinebilir. Bu kabule göre akıl adaletin güzelliği ve kötülüğün çirkinliğine hükmedebilir. Bundan dolayı dini ölçünün adalet olması ve sosyal meseleler ile muamele alanın akla dayanması gerekir. (s.233) Sürûş ve Şebüsteri'nin metinlerin çoklu okunmasına yapılan vurgudan ziyade burada yorumlamada kasıt ve temel ilkeler ön planda tutulmuştur.

1990'lı yıllardan sonra İran'da dinî düşünce alanında önde gelen simalardan biri olan ve düşünce dünyasında farklı yaklaşımları tecrübe eden Mustafa Melikiyan'ın ele alındığı dördüncü bölümde Tığlı, ilk olarak Melikiyan'ın diğer yaklaşımlara yöneltmiş olduğu eleştirilere değiniyor. Eleştirilerinin temelinde "aydın" kavramı bulanık Melikiyan'a göre bu kavram, bilginin sadece aklın ışığında elde edileceğini ifade etmektedir. Ancak bu durum aslı itibari ile dogmatik olan dinin cevheri ile uyuşmamaktadır. Başka bir ifade ile entelektüel düşüncenin dini rasyonelleştirme çabaları dinin özüne zıtlık teşkil etmektedir. Ancak bu iki olgu arasındaki farklılık birinin doğru diğerinin yanlış olduğundan dolayı değil, her ikisinin de farklı bir yapıya sahip olmasından dolayıdır Bu düşüncenin temsilcilerinin, mevcut kültürün çıkarmış olduğu sorunlardan daha ziyade hâkim olan siyasetle çatışma içerisinde olması da aynı şekilde problemlidir. (s.245) Dini güncellemede entelektüel düşünce sorunlu ise, rasyonel düşünce ile dogmatik din alanında sıkışan modern çağda yaşayan bir kimsenin ne yapması önerilebilir? Melikiyan'a göre Kur'an ayetlerine literal yaklaşıldığı sürece çözüm olarak bize sunacağı bir şey yoktur. Bundan dolayı lafzın ötesindeki deruni yani manevi gerçekliği keşfetmemiz gerekir. Nitekim günümüzde dinin işlevsel yönü de ancak bu manevi yönü olabilir. Aslında bu şekilde insanın iki önemli ihtiyacı olan maneviyatı din, düşünme ihtiyacını ise akıl sağlayacaktır. (s.247, 255) İnsanın modern dönemde maruz kaldığı derdine çare sunabilen her şeyden istifade edilmesi gerektiğini düşünen Melikiyan'ın ifadelerinden, bu fonksiyonu diğer dinlerin de icra edebilece-

ğinin kolayca anlaşıldığını söyleyen Tıǧlı, bu yönüyle Melikiyan'ın düşüncülerinin hümanist olduğu kadar pragmatist olduğunu belirtiyor. (s.261) Ancak kendisinin diğer modellere yapmış olduğu eleştirilerin imkânı gibi, Melikiyan'ın önerisine de bazı eleştirisel sorular yönelmek mümkündür: Kaynağını Allah olan dinin yerine, kulun kendisinin tecrübesi olan maneviyatı koymak ne kadar mümkündür ve bu manevî insan yaklaşımında Tanrı-insan ilişkisi nasıldır? Tıǧlı, Melikiyan'ın bu soruya kendisini bağlar nitelikte ve vahdet-i vücuda benzer bir açıklamayla cevap verdiğini ifade ediyor. Melikiyan'ın entelektüel dini düşünce içerisinde farklı bir yere sahip olduğunu vurgulayan Tıǧlı, ona yöneltilen eleştirilerin onun sunmuş olduğu “maneviyat projesinin” özüne dönük olmadığı belirtiyor. Nitekim insan realiteyle yüzleştğinde ve sorunlarla karşılaştığında sunabileceği çözümler istidlâli olmaktan çok insanî tecrübedir.

Batı tecrübesiyle karşılaşan İran'ın entelektüel dini düşüncede nasıl bir seyir izlediğini inceleyen Tıǧlı, sonuç bölümünde şu değerlendirmelerde bulunuyor: Dini alanla ilgili problemler meşrutiyet dönemine kadar ilim havzasındaki mollaların uhdesindeyken daha sonraki dönemlerde aydınlarda bu meselelerin tartışmasına dâhil olmuştur. Tartışmalarda ise fıkıh alanından itikâdi alana doğru bir kayma gerçekleşmiştir. Meşrutiyet döneminden sonra ideolojik bir yapıya dönüşen entelektüel düşünce, sorunlara gerçekçi çözümler aramakla birlikte geleneksel çizgide kalmayı da sürdürmüştür. İdeolojik düşünce, sorunların sebebi olarak dine karıştırılmış her türlü hurafeye ve şekilciliğe işaret etmektedir. Devrim dönemindeki dinin siyasetten ayrılamayacağı yönündeki tez devrimden sonra eleştirilerek din den beklenti sınırlandırılmıştır. Aynı şekilde bu tavır entelektüel dini düşüncenin devrim sonraki yapısını da göstermektedir. Geleneksel çizgiden ayrılmayanlar tarafından bu yaklaşım her ne kadar eleştirilse de toplumun karşılaşmış olduğu sorunları dile getirmesi ve çözüm arayışı içerisinde olması açısından entelektüel düşünce, Müslümanlara yeni ufuklar göstermesi yönünden önemli bir durumdur. (s.292-294)

Çalışmanın genel olarak değerlendirilmesi noktasında şunları ifade edebiliriz: Batı'da meydana gelen Aydınlanma hareketinin ortaya çıkarmış olduğu, yukarıda ifade edilen yeni düşünce ve sorunlar sadece İran veya İran entelektüellerini ilgilendiren sorunlar değildir. Bilakis bunlar, modern dünyada Müslümanların en temel sorunları ve çözüm önerileri sunmaları gereken en önemli hususlardır. Bu sebeple böyle bir çalışmanın sağlaya-

cağı en büyük fayda, tarih ve kültür olarak iç içe olduğumuz İran ve entelektüellerinin bu sorunlar karşındaki tavrını ve çözüm modellerini bize tanıtması ve bu önerilerin bize yol gösterici olması noktasında aracı olmasıdır. Aynı şekilde yakın dönemde İran'da dinî düşüncenin nasıl bir seyir aldığı, önemli simalar ve sunmuş oldukları çözüm modelleri ile ele alması, çalışmanın ilgili alana büyük bir katkı sağlayacağını da göstergesidir. Nitekim yazar çalışmasında, dinî düşüncüyü sistemli ve anlaşılır bir üslûpla ele almakta ve gerekli yerlerde itiraz ve sorularını yöneltmekten geri durmamaktadır.



İnan Çalışmaları Dergisi (ISSN: 2536-5029 - E-ISSN: 2651-4370)

Yayın İlkeleri

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az **6000** en fazla **9000** kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az **750** en fazla **1500** kelime olmalıdır. Makalelerde en az **100-180** kelimelik Türkçe özet ile İngilizce özet ve makale başlığı bulunmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.

Yazılar **Times New Roman** karakterinde, **12** punto yazı tipi boyutu ve **tek satır** aralığı sayfa yapısı ile yazılmalıdır. Dergimizde **Chicago** (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanılmaktadır. Dipnotlar **10** punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, “**Kaynakça**” başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde “**Bibliography**” kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır

İmla ve Atıf Kuralları

1. KİTAP

Tek yazarlı,

Dipnot: Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

Dipnot Tekrarı : Smith, *Swing Time*, 320.

Kaynakça: Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016

İki/üç yazarlı,

Dipnot: Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015, 12.

Dipnot Tekrarı: Grazer and Fishman, *A Curious Mind...*, 37.

Kaynakça: Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

(Not: Kitap ismi her üç durumda italik yazılacak; dipnotta yayın yeri, yayınevi ve yayın yılı parantez içinde olacak diğerlerinde parantez kullanılmayacak, sayfa numarası dipnot ve dipnot tekrarında yazılacak ama kaynakçada yazılmayacak.)

Dört ve fazla yazarlı,

(Not: Kaynakçada tüm yazarları listeleyin. Dipnotta ise sadece ilk yazarı yazıp ardından “ve diğerleri” şeklinde yazın.)

Dipnot: Dana Barnes et al., *Plastics: Essays on American Corporate Ascendance in the 1960s . . .*

Dipnot Tekrarı: Barnes et al., *Plastics . . .*

Tercüme kitaplar,

Dipnot: Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, çev. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Dipnot Tekrarı: Lahiri, *In Other Words*, 184

Kaynakça: Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Çev. Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

Edisyon veya derlemelerde,

Dipnot: John D’Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Dipnot Tekrarı: D’Agata, *American Essay*, 182.

Kaynakça: D’Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Kitap bölümü,

Dipnot: Henry David Thoreau, “Walking,” içinde *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Dipnot Tekrarı: Thoreau, “Walking,” 182.

Kaynakça: Thoreau, Henry David. “Walking.” içinde *The Making of the American Essay*, edited by John D’Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016

Orjinal baskıdan sonraki baskılardaki bölümler,

Dipnot: Quintus Tullius Cicero. “Handbook on Canvassing for the Consulship,” içinde *Rome: Late Republic and Principate*, ed. Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White, vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, ed. John Boyer and Julius Kirshner (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 35.

Dipnot Tekrarı: Cicero, “Canvassing for the Consulship,” 35.

Kaynakça: Cicero, Quintus Tullius. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” İçinde *Rome: Late Republic and Principate*, ed. Walter Emil Kaegi Jr. Ve Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago, Readings in Western Civilization*, ed. John Boyer and Julius Kirshner, 33–46. Chicago: University of Chicago Press, 1986. Orijinal baskı içinde Evelyn S. Shuckburgh, çev., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell & Sons, 1908).

Önsöz, giriş veya bir kitabın benzer bölümlerinde,

Dipnot: James Rieger, introduction to *Frankenstein*; veya *The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley (Chicago: University of Chicago Press, 1982), xx–xxi.

Dipnot Tekrarı: Rieger, introduction, xxxiii.

Kaynakça: Rieger, James. Introduction to *Frankenstein*; veya *The Modern Prometheus*, Mary Wollstonecraft Shelley, xi–xxxvii. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Dijital (e-book) kitaplarda,

- Dipnot: Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.
- Dipnot Tekrarı: Melville, *Moby-Dick*, 722–23.
- Kaynakça: Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

2. MAKALELER

Basılı dergilerdeki makale,

(Not: Dipnotta başvuru kaynağın sayfa numaralarını belirtin. Kaynakçada ise tüm makalenin sayfa aralığını belirtin, yayın (dergi) adı italik yazılacak.)

- Dipnot: Susan Satterfield, “Livy and the Pax Deum,” *Classical Philology* 111, no. 2 (Nisan 2016): 170.
- Dipnot Tekrarı: Satterfield, “Livy,” 172–73.
- Kaynakça: Satterfield, Susan. “Livy and the Pax Deum.” *Classical Philology* 111, no. 2 (Nisan 2016): 165–76.

Online dergilerdeki makale,

(Not: Dergi bir DOI numarası tahsis etmişse mutlaka ekleyin. DOI yoksa bir URL verin. Erişim tarihini ekleyin)

- Dipnot: Rachel A. Bay et al., “Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures.” *American Naturalist* 189, no. 5 (Mayıs 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.
- Dipnot Tekrarı: Bay et al., “Predicting Responses,” 466.
- Kaynakça: Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. “Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures,” *American Naturalist* 189, no. 5 (Mayıs 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

Gazete ve benzeri mecmualardaki makale,

- Dipnot: Rebecca Mead, “The Prophet of Dystopia,” *New Yorker*, 17 Nisan 2017, 43. Dipnot Tekrarı: Mead, “Dystopia,” 47.
- Kaynakça: Mead, Rebecca. “The Prophet of Dystopia.” *New Yorker*, 17 Nisan 2017.

(Not: Çevrimiçi makaleler için mutlaka bir URL ekleyin. Erişim tarihini ekleyin. Herhangi bir yazar belirtilmemişse makalenin başlığı ile alıntıya başlayın)

- Dipnot: Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera” *New York Times*, 8 Mart 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.
- Dipnot Tekrarı: Manjoo, “Snap.”
- Kaynakça: Manjoo, Farhad. “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera.” *New York Times*, 8 Mart 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

3. KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

- Dipnot: Michiko Kakutani, “Friendship Takes a Path That Diverges,” Kitap Değ. *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, 7 Kasım 2016. Dipnot Tekrarı: Kakutani, “Friendship.”
- Kaynakça: Kakutani, Michiko. “Friendship Takes a Path That Diverges.” Kitap Değ. *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, 7 Kasım 2016

4. TEZLER

- Dipnot: Cynthia Lillian Rutz, “*King Lear and Its Folktale Analogues*” (Doktora Tezi, University of Chicago, 2013), 99–100.

- Dipnot Tekrarı: Rutz, “*King Lear*,” 158
Kaynakça: Rutz, Cynthia Lillian. “*King Lear and Its Folktale Analogues*.” Doktora Tezi, University of Chicago, 2013.

5. MÜLAKATLAR

- Dipnot: Kory Stamper, “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English,” interview by Terry Gross, Fresh Air, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.
- Dipnot Tekrarı: Stamper, interview.
Kaynakça: Stamper, Kory. “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English.” Interview by Terry Gross. Fresh Air, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

6. TOPLANTI VE KONFERANS SUNUMLARI

- Dipnot: Rachel Adelman, “Such Stuff as Dreams Are Made On: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition” (Society of Biblical Literature yıllık toplantısında bildiri olarak sunulmuştur, New Orleans, Louisiana, 21-24 Kasım 2009).
- Dipnot Tekrarı: Adelman, “Such Stuff as Dreams.”
Kaynakça: Adelman, Rachel. “Such Stuff as Dreams Are Made On: God’s Footstool In the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Society of Biblical Literature yıllık toplantısında bildiri olarak sunulmuştur, New Orleans, Louisiana, 21-24 Kasım 2009.

7. İNTERNET KAYNAKLARI

- Dipnot: “Privacy Policy,” Privacy & Terms, Google, Son erişim: 17 Nisan 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.
- Dipnot Tekrarı: Google, “Privacy Policy.”
- Kaynakça: Google. “Privacy Policy.” Privacy & Terms. Son erişim: 17Nisan 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

8. SOSYAL MEDYA KAYNAKLARI

- Dipnot: Chicago Manual of Style, “Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993,” Facebook, 17 Nisan 2015, <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.
- Dipnot Tekrarı: Michele Truty, April 17, 2015, 1:09 p.m., comment on Chicago Manual of Style, “singular they.”
- Kaynakça: Chicago Manual of Style. “Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993.” Facebook, 17 Nisan 2015. <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Not: Atıf veya kaynakça yazımında herhangi bir sorunla karşılaşılması durumunda The Chicago Manuel of Style’in http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkindeki web sayfasındaki veriler esas alınmalıdır.





